

LINGDOK 16.

NYELVÉSZDOKTORANDUSZOK DOLGOZATAI

Szerkesztette: Gécseg Zsuzsanna

Szegedi Tudományegyetem
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Szeged
2017

Sorozatszerkesztő
Kenesei István

Technikai szerkesztő
Nagy Ágoston

Letölthető az SzTE Nyelvtudományi Doktori Iskolájának honlapjáról:
http://nydi.bibl.u-szeged.hu/SZTE_NYDI/

ISSN 2416-0601

TARTALOM

A szerzők adatai.....	5
Előszó.....	7
Andrási Krisztina: Következményes határozói igeneves mellékmondatok.....	9
Bozsó Réka: Elemterjedés a Saint-Lucia-i Kreolban.....	27
Huszthy Bálint: Az olasz mint zöngésségi hasonulást nélkülöző zöngenyelv.....	41
Keresztes Júlia: A fölérendelt összetevő mozgatás és a [fókusz] jegy kapcsolatáról.....	65
Szűcs Péter: „Balra kihelyezések” a magyarban.....	81
Varga Mónika: A grammatikalizáció néhány esetéről boszorkányperekben.....	101

A SZERZŐK ADATAI

ANDRÁSI Krisztina: *ankrisztina@gmail.com*
SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Elméleti nyelvészet doktori program

Bozsó Réka: *rekabozso@gmail.com*
SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Angol alkalmazott nyelvészet doktori program

HUSZTHY Bálint: *huszthy.balint@gmail.com*
PPKE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Romanisztika műhely

KERESZTES Júlia: *juli.keresztes@gmail.com*
PPKE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Elméleti nyelvészeti műhely

Szűcs Péter: *szucspeter.uni@gmail.com*
DE Nyelvtudományok Doktori Iskola
Modern nyelvészet doktori program

VARGA Mónika: *queeniemoni@gmail.com*
ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Magyar nyelvészet doktori program

ELŐSZÓ

A LingDok néven rövidített és nyelvészdoktoranduszok dolgozatait tartalmazó kiadványsorozatunk 16. kötetét szeretném az olvasó figyelmébe ajánlani. 1997-ben indult el a kötetek alapjául szolgáló konferenciasorozat, és a 2015 novemberében megrendezett konferencia a 19. volt a sorban. Ez a kötet a 19. LingDok konferencián elhangzott előadások legjobbjából készült tanulmányokat gyűjti egybe. A konferenciákat a Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolája rendezi, a helyszín pedig a Bölcsészettudományi Kar konferenciaterme.

A 2015-ös konferenciára 5 doktori iskolából 28 előadás-kivonat érkezett be. Az összefoglalókat három hazai és egy külföldi egyetem jeles nyelvészei értékelték; természetesen szigorúan ügyeltünk arra, hogy senki ne értékelhesse a saját doktori iskolája hallgatóinak munkáját.

A hattagú zsűri véleménye alapján 19 előadás lett beválogatva a konferencia programjába. Az előadásokat a résztvevő oktatók a konferencia után értékelték azok újdonsága, témájuk érdekessége, a bennük rejlő tudományos lehetőségek szerint, majd 12 előadás szerzője kapott lehetőséget arra, hogy dolgozatát beadja a kötet számára. A felkért szerzők közül többen visszaléptek, elsősorban azért, mert nem tudták a megadott határidőre vállalni a tanulmány elkészítését. Végül a jelen kötetbe 6 tanulmány került be, melyeket szerzőik a lektorok és a szerkesztőség útmutatásai alapján akár többször is át kellett, hogy írják. Ez a többszörös és szigorú szűrés a garanciája a kötetsorozatban megjelenő tanulmányok magas színvonalának és annak, hogy az itt publikált munkákra számos közleményben hivatkozik a téma többi művelője, köztük nemzetközileg elismert szakemberek is.

Ahogy eddig is, a konferencia szervezése, lebonyolítása és a soron következő kötet szerkesztése összehangolt csapatmunka eredménye. Nagy köszönettel tartozunk az idén tavasszal 70. születésnapját ünneplő prof. dr. Kenesei Istvánnak, a LingDok konferenciák és az őket kísérő kötetek „atyjának”, akinek elhivatottsága és odaadó segítőkészsége jóvoltából már legalább 150 fiatal nyelvész esett át a LingDok „tűzkeresztiségen”.

Ezúton szeretnék köszönetet mondani gondos és igényes munkájáért Nagy Ágostonnak, aki ennek a kötetnek is biztosította a technikai szerkesztését. További köszönet illeti őt a 19. LingDok konferencia megszervezésében nyújtott segítségéért, ahogy dr. Szécsényi Tibornak és Kondacs Flórának is, akik szintén részt vettek a konferencia megszervezésében, továbbá a lebonyolításában is.

Előszó

Végül, de nem utolsósorban hálás köszönet illeti a konferenciára beérkezett összefoglalók és a kötetbe küldött tanulmányok névtelen bírálóit, akik mint eddig is, mindenfajta ellenszolgáltatás nélkül vállalták a lektorálást, és a szigorú bírálat mellett számos konstruktív ötlettel, jó tanáccsal segítették ifjú kollégáikat.

Szeged, 2017. április

Gécseg Zsuzsanna
a kötet szerkesztője

KÖVETKEZMÉNYES HATÁROZÓI IGENEVES MELLÉKMONDATOK

Andrási Krisztina

Bevezetés¹

A tanulmány célja az olyan mondatvégi pozícióban megjelenő határozói igeneves szerkezetek vizsgálata, amelyek a főmondatlal kifejezett esemény közvetlen eredményét, következményét írják le. A tanulmány felépítése a következő: elsőként az adatokat, majd a határozói igeneves szerkezetekkel foglalkozó korábbi elemzéseket, a határozói igeneves szerkezetek főbb csoportjait, valamint azok jellemzőit ismertetem. Ezt követően a mondatvégi következményes jelentéstartalmú szerkezetek tulajdonságait vizsgálom meg és vetem össze a korábbi elemzésekben eddig vizsgált szerkezetekkel. Végül pedig a következményes jelentéstartalom forrására adok magyarázatot.

1. Adatok

A *-va/-ve* alakú határozói igeneves kifejezések általában a főmondati eseménnyel egyidejű, esetleg ahhoz képest előidejű eseményt fejeznek ki, amennyiben az alapige perfektív. Lengyel (2000) azonban úgy véli, hogy az alábbi példákban utóidejű a határozói igenév által kifejezett esemény a főmondati eseményhez képest.

- (1) a. *Könnyük kicsordult, végigfolyva arcukon.*
b. *Elmozdította a könyveket, hozzáférhetővé téve a vastagabb köteteket.* (Lengyel 2000: 244)

Bartos (2009) megjegyzi, hogy a határozói igeneves kifejezés lehet célhatározói értelmű is.

- (2) *Kinyitotta az ablakot, utat engedve a füstnek.* (Bartos 2009: 98/38a)

Az (1), illetve a (2) alatt található mondatok megegyeznek abban, hogy a határozói igeneves kifejezés mondatvégi pozícióban jelenik meg. Viszont az (1b) mondatban, szemben az (1a) mondattal, a főmondati esemény következ-

¹ Köszönettel tartozom a tanulmány névtelen bírálójának, a szerkesztőnek, Gécseg Zsuzsannának, valamint témavezetőmnek, Szécsényi Krisztinának, értékes megjegyzéseikért, észrevételeikért, amelyeket igyekeztem átültetni a tanulmány végleges változatába.

ményén, eredményén van a hangsúly, amely a főmondati esemény után is fennmarad, vagyis a szerkezet rezultatív.

A (2) alatt található mondat pedig kétértelmű. Abban az esetben célhatározói jelentésű a határozói igeneves kifejezés, ha a cselekvés szándékolt. A határozói igeneves kifejezés azonban értelmezhető a főmondati cselekvés véletlen eredményeként is. A két jelentés tehát átfedésben van egymással.

Az (1b) mondathoz hasonló szerkezetekben a főmondat és a határozói igenév által kifejezett esemény egyidejűleg történik, a határozói igeneves kifejezés által kifejezett következmény, eredmény viszont továbbra is fennmarad. Ugyanakkor találunk az (1b)-hez hasonló utóidejű következményes jelentéstartalmú szerkezeteket is:

(3) *Az idős hölgy lelépett a járdáról, megijesztve a sofórt.*

A fenti mondatban a főmondatban kifejezett esemény azonnali következménye a határozói igeneves szerkezettel kifejezett esemény.

A tanulmány célja az (1b) valamint a (3) alatti mondatokhoz hasonló szerkezetek vizsgálata, vagyis az olyan következményes jelentéstartalmú határozói igeneves szerkezeteké, amelyek mondatvégi pozícióban jelennek meg. Az adatok azért is érdekesek, mert a rezultatív szerkezeteket vizsgáló irodalom azokra a határozói igeneves szerkezetekre helyezte a hangsúlyt, ahol a határozói igenév mellett a mondatban létige szerepel (*A ház le van festve*). A rezultatív szerkezeteknek a tanulmányban vizsgált megjelenési formája azonban tudomásom szerint eddig észrevétlen maradt.

További példák a következményes határozói igeneves szerkezetekre (4) alatt láthatók.

- (4) a. *A voksolás közben is felrobbant egy pokolgép, megsebesítve három választási megfigyelőt.*
b. *A 18. század végén sok zsidó kereskedő telepedett le a városban, meghatározva a település arculatát.*
c. *A lövés mellette csapódott be, szétpattintva néhány darab szenet.*
d. *Kivéve persze azokat a tartományokat, melyeket nemcsak megérintett a kíváncsi ember, hanem amelyekbe durva kézzel bele is avatkozott, káoszt teremtve, megbontva az egyensúlyt – ördögi körbe juttatva önmagát.²*

² A (4a–d) példák a *Magyar Nemzeti Szövegtár* példái. A *Magyar Nemzeti Szövegtárról* lásd Oravecz–Váradi–Sass (2014)-et.

e. *Kinyitotta az ablakot, betörve közben az üveget.*³

f. *A rovarirtók telefűjták a szobákat gázzal, rovartelenítva a házat.*

2. Szakirodalmi áttekintés

A határozói igenevekkel foglalkozó irodalom igen gazdag, ami nem is csoda, hiszen tulajdonságaikat, valamint funkciójukat tekintve maguk a határozói igeneves kifejezések is igen sokrétűek. A leíró nyelvtanok a határozói igeneveket olyan átmeneti kategóriájú szóalakoknak tartják, ahol az igetőhöz *-va/-ve* (vagy *-ván/-vén*) morféma járul.

A korábbi elemzések egy része a határozói igeneveket szóképzés eredményének tekinti (például É. Kiss 1998; Laczkó 2000; Alberti 2006; Alberti–Medve 2002; Bene 2005), míg másik része (például Sárík 1998; Kenesei 2000) ragos alakként elemzi. A határozói igeneves szerkezetekkel kapcsolatos vizsgálódások középpontjában annak meghatározása állt, hogy egy (Komlósy 1992; Tóth 2000) vagy két (Laczkó 2000; Bene 2005) *-va/-ve* affixumot kell feltételeznünk a szótárban, illetve hogy milyen méretű lehet a határozói igeneves kifejezés (vagyis lehet-e teljes tagmondat értékű, vagy csak az ige-*nek* valamilyen kisebb kiterjesztése).

A határozói igeneves kifejezéseket mondatban betöltött szerepük alapján a hagyományos grammatika két nagy csoportba osztja: lehetnek mód- vagy állapotthatározók. Funkciójuk azonban sokkal árnyaltabb: lehetnek úgynevezett transzparens határozók is (átmeneti kategória a mód- és állapotthatározó között, lásd Geuder (2004)-et, valamint Bartos (2009)-et), illetve betölthetik időhatározói, cél- és okhatározói mellékmondat szerepét is, továbbá rezultativitást is kifejezhetnek.

Jellemzőiket összevetve a határozói igeneves szerkezetek többféle csoportosítását kapjuk eredményül.

3. A határozói igenevek három csoportja

Tóth (2000) alapvetően három csoportba sorolja azokat a szerkezeteket, amelyekben a *-va/-ve* alakok megjelenhetnek. Hasonló, azonban kissé eltérő csoportokat állapít meg É. Kiss (2002), Bartos (2009) csoportosítása pedig

³ A tanulmány névtelen lektora megjegyzi, hogy a (4e) mondatban érdekes a *közben* határozó jelenléte, hiszen a rezultatív jelentés általában utóidejűséget hordoz. Ennek lehetősége, úgy vélem, annak köszönhető, hogy a vizsgált mondatokban a tagmondatok által kifejezett események lehetnek egyidejűek is, nem feltétlenül szükséges az, hogy a főmondati esemény befejeződjön (lásd még például az (1b) mondatot). A főmondati esemény miatt bekövetkező állapot az, ami fennmarad, szemben például a (3)-as mondattal, ahol a főmondat által kifejezett esemény befejeződik, mielőtt a határozói igeneves tagmondat által kifejezett esemény lejátsszódik.

árnyaltabb. Dolgozatomban Tóth (2000) csoportosítására, valamint É. Kiss (2002) és Bartos (2009) megfigyeléseire támaszkodom.

A határozói igeneves kifejezések egyik csoportját a **határozói mellékmondatok**⁴ alkotják.

- (5) a. *A vonatot lekésvén/lekésve, a moziról is lemaradtam.*
(Tóth 2000: 239/1)
b. *Látván őket, megfagy bennem a vér.* (Tóth 2000: 240/1b)

Határozói mellékmondatokban a *-va/-ve* és *-ván/-vén* alakok egyaránt használhatók.⁵ Az ebbe a csoportba tartozó határozói igeneves kifejezéseket CP szintű kategóriákként szokták elemezni, mivel a határozói igeneves kifejezés további funkcionális projekciókkal (NegP, FP, DistP, TopP) kiterjeszhető.

- (6) a. *János* [_{TopP} *kalapját* [_{Asp} *levéve fejről*]] *belépett a patikába.*
b. *János* [_{DistP} *mindkét kesztyűjét* [_{Asp} *lehúzva*]] *belépett a patikába.*
(É. Kiss 2002: 223/76)

A határozói mellékmondatok alanya a mátrix mondat alanya által kontrollált PRO, lévén, hogy a *-va/-ve* alakú határozói igeneves kifejezéseknek saját hangzó alanya nem lehet.⁶

- (7) a. *A bankból kilépve* *PRO*_{i/*j} *Kati*_i *köszöntötte* *Marit*_j.
b. *Kati*_i *köszöntötte* *Marit*_j, *a bankból kilépve* *PRO*_{i/*j}.

Az ebbe a csoportba tartozó határozói igeneves kifejezések általában mondatkezdő, főmondatot megelőző pozícióban vannak. Funkciójukat tekintve pedig többnyire időhatározói mellékmondat szerepét töltik be (de lehetnek ok-, illetve célhatározói szerepűek is (Bartos 2009)). Ilyenkor a határozói igeneves kifejezés a mátrix mondatbeli eseménnyel egyidejű vagy ahhoz képest előidejű eseményt fejez ki az alapige (im)perfektivitásától függően (Tóth 2000). További jellemzője az ebbe a csoportba tartozó szerkezeteknek az, hogy nem alkotnak egy intonációs egységet a főmondatdal.

A **predikatív határozói igenevek**⁷ a határozói mellékmondatokkal ellentétben csak *-va/-ve* alakúak lehetnek.

⁴ Tóth (2000) eredeti terminusa 'adverbial adjunct clauses'.

⁵ A *-va/-ve* és a *-ván/-vén* alakok eltérő viselkedéséről a 4.3. részben lesz szó.

⁶ Megjegyzem azonban, hogy nem minden esetben alanyi kontrollt találunk ezekben a szerkezetekben. Tóth (2000) szerint elengedhetetlen az úgynevezett logoforikus kontroll. Erről részletebben a tanulmány 5.1. részében olvashatunk.

⁷ Tóth (2000)-nél: 'predicative adjuncts'.

- (8) a. *A hajó lassan süllyedve közeledett a parthoz.* (Tóth 2000: 240/3b)
b. *A fényképész ülve fotózta le a gyerekeket.*

A határozói igeneves kifejezés ilyenkor többnyire állapothatározó vagy transzparens határozói adjunktum (Bartos 2009). Az ebbe a csoportba tartozó határozói igeneves kifejezések nem CP szintű kategóriák, hanem az alapige (kiterjesztett) projekciójának kisebb szegmensei, amit Tóth (2000: 246) szerint az is bizonyít, hogy ezeknek a kifejezéseknek (szemben a határozói mellékmondatokkal) nem lehet saját fókusz projekciója, viszont a teljes igeneves kifejezés fókuszálható.

- (9) [_{FP} *Csak a feleségét szidva*] *érzi jól magát.* (Tóth 2000: 246/12)

A magyarban viszont a mondatok nem fókuszálhatók, a fókuszpozíciót csak frázisok tölthetik ki (lásd például Kenesei–Vago–Fenyvesi 1998: 168-at).

- (10) **Anna [hogya Péter beteg volt] olvasta.*
(Kenesei–Vago–Fenyvesi 1998: 168/487a)

Ezeket a szerkezeteket szintén kontrollált alanyúnak tekinti a szakirodalom, ahol a PRO referenciáját a mátrix predikátum alanya vagy tárgya, vagy bármelyik meghatározhatja (lásd a kétértelmű (8b) mondatot). Míg a határozói mellékmondatok esetén a *-va/-ve* affixum szinte bármilyen típusú igetőhöz hozzájárulhat, a predikatív határozói igenevek esetén ez nem lehetséges. Bartos (2009) szerint folyamat- vagy állapotpredikátumokból képezhető predikatív funkciójú határozói igeneves kifejezés.

A harmadik csoportba az olyan határozói igeneves szerkezetek tartoznak, amelyek értelmezésüket tekintve **rezultatívak**, és amelyekben a határozói igenév létigével szerepel (Tóth (2000)-nél 'BE+ *-va-participle*').

- (11) *A probléma meg van oldva.*

Ezekben a szerkezetekben a külső argumentum nem jelenhet meg, a belső argumentum számára pedig nem lehetséges a tárgyeset kiosztása. Csak passzív értelműek lehetnek. A szakirodalom ezeket a szerkezeteket VP szintű kategóriaként kezeli. É. Kiss (2002: 225) elemzésében a határozói igeneves kifejezés feje komplex predikátumot alkot a létigével.

É. Kiss (2002: 223) szerint tranzitív és unakkuzatív igéket találunk ezekben a szerkezetekben, illetve olyan predikátumokat, amelyek téma thematikus szereppel rendelkező alanya állapotváltozáson megy keresztül.⁸

Összegezve, a határozói igeneves szerkezetek felépítésükben és funkciójukban is eltérőek lehetnek. A kérdés az, hogy a mondatvégi rezultatív szerkezetek hová sorolhatók be. Jelentésüket tekintve a létigével szereplő határozói igeneves szerkezetek csoportjához hasonlíthatnak, viszont a határozói mellékmondatokhoz hasonlóan nem alkotnak egy intonációs egységet a főmondatdal.

A következőkben megvizsgálom a mondatvégi következményes jelentéstartalmú határozói igeneves szerkezetek tulajdonságait a határozói igeneves szerkezetek fentebb vázolt csoportjaival összevetve, különös tekintettel a határozói mellékmondatokra, valamint a rezultatív szerkezetekre.

4. A következményes jelentéstartalmú határozói igeneves szerkezetek jellemzői

A mondatvégi következményes határozói igeneves szerkezetek első megközelítésre mind a határozói mellékmondatokkal, mind a létigével szereplő rezultatív szerkezetekkel hasonlóságokat mutatnak.

A tanulmány a következő kérdések megválaszolását tűzi ki célul:

1. A vizsgált szerkezetek a kontrollelmélet hatáskörébe tartoznak? Vagyis szerkezetük olyan, ahol a PRO meg tud jelenni?
2. Ha az előző kérdésre igen a válasz, akkor azt is meg kell vizsgálni, hogy az említett szerkezetek önálló tagmondat értékűek-e vagy sem. Másként fogalmazva, a határozói mellékmondatokhoz vagy a predikatív határozói igenevekhez hasonló a szerkezetük?
3. Ha a határozói mellékmondatokhoz hasonlóak, mivel magyarázható a rezultatív szerkezetekre emlékeztető következményes jelentéstöbblet?

4.1. PRO alanyú következményes szerkezetek

Mivel a létigével álló rezultatív szerkezetek nem tartoznak a kontroll hatáskörébe, az 1. és a 2. kérdés megválaszolásához először bebizonyítom, hogy a vizsgálat középpontjában álló mondatvégi következményes jelentéstartalmú határozói igeneves kifejezések felépítése mindenképpen olyan kell, hogy legyen, ahol a PRO meg tud jelenni.

⁸ A szerkezet grammatikalitását befolyásoló további tényezőkről lásd Tóth (2000)-et, Bartos (2009)-et, valamint Kertész (2005)-öt, aki a létigével álló határozói igeneves szerkezetek grammatikalitását befolyásoló számos tényezőről számol be.

Különbőség a létingével szereplő *-va/-ve* rezultatív szerkezetekhez képest, hogy a vizsgált szerkezetekben a belső argumentum számára lehetséges a tárgyeset kiosztása.

- (12) a. **Lacit a kamrába van zárva.*
b. *János becsukta az ajtót, Lacit a kamrába zárva.*

Burzio (1986) általánosítása szerint ha egy ige nem képes az alanyt tematikusan jelölni, akkor nem oszthat ki tárgyesetet sem a tárgyának, vagyis a tárgy nem jelenhet meg. A fenti adatok, valamint Burzio általánosítása alapján a mondatvégi következményes szerkezeteknek mindenképpen olyannak kell lenniük, ahol az alanynak járó tematikus szerep ki van osztva.

Az, hogy szándékosságot kifejező határozószók is módosíthatják a szerkezetet, hasonlóan a predikatív határozói igeneves szerkezetekhez, szintén azt mutatja, hogy van lehetőség a külső argumentum megjelenésére a szerkezetben. Ebben az esetben viszont a határozói igeneves kifejezés célhatározói értelmű.

- (13) a. *János virágot hozott az irodába, szántszándékkal megszépítve azt.*
b. *A gyalogos lelépett a járdáról, szántszándékkal megijesztve az autósokat.*
c. *A rovarirtók telefűjták a szobákat gázzal, szántszándékkal rovar-talanítva a házat.*

Azonban a vizsgált szerkezetek nem olvaszthatók be a célhatározói értelmű határozói igeneves mellékmondatok csoportjába, ugyanis nem minden mondat esetén beszélhetünk szándékosságról, hanem a határozói igeneves kifejezés által jelölt állapot a főmondati esemény egészének eredménye, következménye.

- (14) **A voksolás közben felrobbant egy pokolgép, szántszándékkal megsebesítve három képviselőt.*

A fentiek alapján a határozói igenév alanya ezekben a szerkezetekben is a PRO.⁹ A (14)-es mondatban a PRO referenciáját a főmondat alanya határozza meg, ezért agrammatikus szerkezetet kapunk, mivel a mondat alanya (*pokol-gép*) nem alkalmas arra, hogy az ágens tematikus szerepet betöltse.

Az eddigiek arra mutatnak rá, hogy a vizsgált határozói igeneves kifejezések szerkezete minimum olyan kell, hogy legyen, ahol a PRO meg tud jeleni. De vajon teljes tagmondattal egyenértékűek ezek a szerkezetek?

⁹ Hangzó alany megjelenése a *-va/-ve* alakokkal nem lehetséges, így ez ebben az esetben sem lenne grammatikus. A *-ván/-vén* alakoknak lehet saját hangzó alanyuk. A *-va/-ve* és a *-ván/-vén* különbségéről a későbbiekben lesz szó.

4.2. Következményes jelentéstartalmú határozói mellékmondatok

A határozói igeneves szerkezetek csoportjainak bemutatásánál láttuk, hogy a határozói mellékmondatok mondatszintű kategóriák, míg a predikatív határozói igenevek csoportjába tartozó szerkezetek CP-nél kisebbek (Tóth (2000)-nél VoiceP¹⁰), amit az is mutat, hogy maga a határozói igeneves kifejezés fókuszálható, mivel fókuszálni csak frázisokat lehet (lásd a (9)-es és a (10)-es mondatokat). Ez a jelenség a mondatvégi következményes határozói igeneves szerkezetek esetén is (látszólag) megfigyelhető.

- (15) a. *János kinyitotta az ablakot, betörve közben az üveget.*
- b. *János [az üveget (*közben) betörve] nyitotta ki az ablakot.*
- c. *A gyalogos lelépett a járdáról, megijesztve az autósokat.*
- d. *?A gyalogos [az autósokat megijesztve] lépett le a járdáról.*

Igaz ugyan, hogy a fenti példákban fókuszálható maga a határozói igeneves kifejezés, azonban a (15b) és (15d) mondatokban nem található meg a következményes jelentéstartalom. Ezekben a mondatokban a határozói igenév módhatározó, vagyis inkább a korábban bemutatott predikatív határozói igenevek csoportjába tartozik.

A határozói mellékmondatok csoportjába tartozó határozói igeneves kifejezéseket a szakirodalom egységesen tagmondatértékűnek tekinti. Azt, hogy ezek a szerkezetek CP szintűek, az támasztja alá, hogy a határozói igeneves kifejezés további funkcionális projekciókkal kiterjeszhető (lásd például Tóth (2000)-et). Ez a vizsgált szerkezetekről is könnyen belátható. Az alábbi mondatok példázzák, hogy lehet saját NegP (16), FP (17), DistP (18), valamint TopP (19) projekciójuk is.

- (16) a. *A voksolás közben felrobbant egy pokolgép, nem sebesítve meg egy képviselőt sem.*
- b. *Óvatosan kinyitotta az ablakot, nem törve be a megrepedt üveget.*
- c. *Egyfolytában röpködnek a súlyos mínuszok, egyáltalán nem könnyítve meg a dolgunkat.¹¹*
- (17) *A voksolás közben felrobbant egy pokolgép, csak a képviselőket sebesítve meg.*
- (18) *A voksolás közben felrobbant egy pokolgép, minden képviselőt megsebesítve.*

¹⁰ Tóth (2000) elemzésében, Kratzer (1994) alapján, a külső argumentum bázisgenerált pozíciója a [Spec, VoiceP], amely a VP fölött található, akkuzatívuszi esetadásért felelős, funkcionális projekció.

¹¹ Internetes példa. Elérhető: www.tappancstanya.hu/de/node/2775 (megtekintés: 2015.10.28.)

- (19) a. *A voksolás közben felrobbant egy pokolgép, a képviselőket remélhetőleg nem sebesítve meg.*
b. *János elmozdította a könyveket, a vastagabb köteteket remélhetőleg hozzáférhetővé téve.*

A fenti mondatok világosan mutatják, hogy a vizsgált határozói igeneves kifejezések mondat szintű szerkezetek. További érv amellet, hogy a következményes határozói igeneves szerkezetek CP-k, az lehet, hogy ezekben a szerkezetekben nemcsak a *-va/-ve*, hanem a *-ván/-vén* alakok is megjelenhetnek.

4.3. *A -ván/-vén alakok problémája*

A *-ván/-vén* alakok használata a mai beszélt nyelvből szinte teljesen kikopott, előfordulásuk inkább az írott nyelvre jellemző, de ott is korlátozott a használatuk. Régen a *-ván/-vén* alakokat előidejűség kifejezésére vagy okhatározói értelemben használták, míg a *-va/-ve* alakok mód- vagy állapothatározói jelentéssel bírtak, és a főmondati esemény idejével többnyire egyidejű eseményt fejeztek ki (Bartos 2009). Mára a két alak közti különbség funkcióikat tekintve mérséklődött. Azon beszélők számára, akiknek a dialektusában fennmaradtak a *-ván/-vén* alakok, továbbra is inkább előidejűséget fejeznek ki, illetve nem lehetnek állapothatározói értelműek (Bartos 2009). Vagyis mára a *-ván/-vén* és a *-va/-ve* leginkább egymás dialektális változatai.

Sárik (1998) azonban rámutat arra, hogy a *-va/-ve* és a *-ván/-vén* egy nagyon lényeges ponton eltérnek, ezért különböző szintaktikai tulajdonságú alakokat hoznak létre. Míg a *-ván/-vén* határozói igeneves kifejezéseknek lehet saját fonetikailag testes alanya, a *-va/-ve* esetén ez nem lehetséges. A *-va/-ve* alakú határozói igeneves kifejezéseknek, lévén, hogy nemfinitik, csak PRO alanya lehet, amelyet rendszerint a főmondat alanya kontrollál, vagyis a két tagmondat alanyának koreferenciája ezáltal biztosítva van. A *-ván/-vén* alakoknak ezzel szemben lehet saját, a főmondat alanyától eltérő referenciájú, hangzó alanya.

- (20) a. *A kapu becsukódván/*va, Aladdin egy barlangban találta magát.*
(É. Kiss 2002: 222/71)
b. *Az elnök megérkezővén/*ve, megkezdődött az ünnepség.*
(Tóth 2000: 240/2)

A *-ván/-vén* alakokat Sárik (1998) hangzó alannyal rendelkező, önálló alárendelt tagmondatoknak tartja, amit az is alátámaszt, hogy ezek a szerkezetek a független alárendelésekre jellemző referenciaviszonyokkal rendelkeznek. A *-va/-ve* alakokat pedig, mivel ezek megfelelnek a kontrollélmélet követelmé-

nyeinek, olyan PRO-alanyú tagmondatoknak tekinti, amelyek adjunkcióval kapcsolódnak a szerkezetbe.

Nyelvtörténeti szempontból a *-ván/-vén* alakok a *-va/-ve* alakok személyragos (E/3. személyű) alakjának tekinthetők (É. Kiss 2014: 20). Így a nominatívuszi esetadás és a hangzó alany megjelenésének lehetősége is magyarázható. Tóth (2000) azonban a *-ván/-vén -n* morfémáját olyan mondatbevezetőnek tekinti, amely képes az alanyeset kiosztására.

A mondatvégi következményes jelentéstartalmú határozói igeneves kifejezések CP voltát alátámaszthatja az a tény, hogy a szerkezetekben megjelenhetnek *-ván/-vén* alakok is.

- (21) a. *A voksolás közben is felrobbant egy pokolgép, megsebesítvén három választási megfigyelőt.*
b. *Az idős hölgy lelépett a járdáról, megijesztvén a sofőrt.*

Láttuk, hogy a *-ván/-vén* alakoknak lehet saját, a főmondat alanyától eltérő, hangzó alanya. Ez ugyanakkor a vizsgált szerkezetek esetében nem lehetséges.

- (22) a. **A voksolás közben a terroristák felrobbantották az urnát, a bomba megsebesítvén három választási megfigyelőt.*
b. **A lövés mellette csapódott be, a golyó szétpattintván néhány darab szenet.*

További eltérés, hogy a *-ván/-vén* alakokat általában előidejűség kifejezésére használjuk, a vizsgált szerkezetek esetében viszont nem beszélhetünk előidejűségről. A *-ván/-vén* alakok a *-va/-ve* alakokkal azonosak a szerkezetben.

A probléma megoldása lehet, ha azt feltételezzük, hogy nem egy, hanem két *-ván/-vén* alak van a szótárban:¹² az egyik az előidejűséget kifejező, a másik pedig a *-va/-ve* alakokkal megegyező *-ván/-vén*, amely egyidejűség (akár utóidejűség) kifejezésére is használható, és amelynek nem lehet saját hangzó alanya.¹³

¹² Szilágyi Norbert (személyes közlés).

¹³ Névtelen bírálóm felhívja a figyelmet arra, hogy a hangzó alanyt tartalmazó *-ván/-vén* alakú igeneves tagmondatok úgy tűnik, csak mondatkezdők lehetnek, vagyis a hangzó alany megléte, illetve nemléte a *-ván/-vén* alakokkal és az adjunkció helye között összefüggés lehet.

A határozói mellékmondatok elhelyezkedése a világ eseményeinek elrendezését tükrözik (lásd 4.4.). A mondatkezdő határozói mellékmondatok szerepe többféle lehet, a *-ván/-vén* alakok pedig előidejűséget, befejezettséget fejeznek ki. Amennyiben nem időhatározói mellékmondatként funkcionál az igeneves szerkezet, hanem például okhatározó szerepét tölti be, megjelenhet mondatvégi pozícióban is.

(i) [*Géza, elmosolyodott [a szerencsétlen, a küszöbben elbotolván.]*] (Sárik 1998: 428/12h)
Ha csak egy lexikai *-ván/-vén* alak lenne, a vizsgált mellékmondatokban is megjelenhetne lexikális alany, mivel az alanyeset elérhető lenne, függetlenül az adjunkció helyétől.

4.4. A tagmondatok elrendezéséről

A vizsgált szerkezetek a határozói igeneves mellékmondatokhoz hasonlóan viselkednek majdnem minden tekintetben. A határozói mellékmondatok viszont leginkább mondatkezdő pozícióban jelennek meg.

Bartos (2009) úgy véli, hogy a főmondat és a határozói igeneves kifejezés közti időviszony Tai (1985) időbeli sorrendezési elvének ('Principle of Temporal Sequencing') segítségével ragadható meg, mely szerint a világ eseményeinek lineáris rendezése és az ezeket az eseményeket kifejező szintaktikai szerkezetek rendezése egymásnak megfelelnek.

- (23) a. *Kinyitotta az ablakot, utat engedve a füstnek.*
b. *Kinyitva az ablakot, utat engedett a füstnek.*
c. *#Utat engedve a füstnek, kinyitotta az ablakot.*
d. *(#)Utat engedett a füstnek, kinyitva az ablakot.*

(Bartos 2009: 98/38-39)

Bartos (2009) példáiból jól látszik a rendezőelv működése. A (23a) példában a határozói igeneves kifejezés célhatározói (nem szándékolt cselekvés esetén) következményes jelentéstartalmú szerkezet), míg a (23b) példamondatban okhatározói szerepet tölt be. A (23c) és a (23d) példák pedig, ha nem is teljesen elfogadhatatlanok, furcsának tűnnek. Ennek oka az, hogy nem követik a világbeli események lineáris rendjét.

Felmerülhet a kérdés, hogy mi a különbség, illetve van-e különbség a (23a) és a (23b) mondatok között. A két mondat többé-kevésbé azonos ugyan, de nem teljesen feleltethetők meg egymásnak. Mindkét mondat megfelel az időbeli sorrendezési elvnek, viszont a (23a) mondatban a határozói igeneves kifejezés a főmondatnál kifejezett esemény eredményét, következményét jelöli. Ha pusztán egymásutániságról lenne szó, a következő mondatoknak egyformán elfogadhatónak kellene lenniük.

- (24) a. **Kinyitotta az ablakot, kiszellőztette a szobát.¹⁴*
b. *Kinyitva az ablakot, kiszellőztette a szobát.*

¹⁴ A dolgozat névtelen lektora megjegyzi, hogy a mondat grammatikus, ha az *ezzel* kifejezés expliciten szerepel benne. A (24a) mondatban van ugyan racionális kapcsolat a két tagmondat által kifejezett esemény között, de a határozói igeneves tagmondat által kifejezett esemény nem feltétlenül a főmondati esemény közvetlen következménye. A két tagmondat eseményének kapcsolata nem egyértelmű. Ebben az esetben az *ezzel/ezáltal* kifejezés explicitté teszi a kapcsolatot. Ha a két tagmondat között semmilyen racionális kapcsolat nem létesíthető, a mondat akkor sem grammatikus, ha az *ezzel* kifejezés expliciten szerepel benne.

(i) **Mari kiszellőztette a szobát, ezzel becsukva az ajtót.*
Az *ezzel/ezáltal* szerepéről lásd az 5.2. részt.

A mondatvégi következményes határozói igeneves szerkezetek elfogadhatóságát több tényező is befolyásolhatja, ilyen például az, hogy a határozói igeneves kifejezés által kifejezett eseménynek a főmondati esemény közvetlen eredménye, következménye kell, hogy legyen. A két eseménynek racionálisan összeköthetőnek kell lennie, a határozói igeneves tagmondat által jelölt következménynek relevánsnak kell lennie. Ez magyarázza például a (24a) mondat agrammatikalitását a (24b) mondattal szemben. Annak vizsgálata, hogy pontosan milyen tényezők befolyásolják a mondatvégi következményes jelentéstartalmú határozói igeneves szerkezetek elfogadhatóságát, túlmutat jelen dolgozat terjedelmi korlátain, és így jövőbeni kutatás feladata.¹⁵

5. A következményes, rezultatív jelentéstöbblet problémája

Az előzőekben láttuk, hogy a vizsgált szerkezetek a határozói mellékmondatokhoz hasonlóan CP-k. Mivel a *-va/-ve* határozói igeneves szerkezetek egyértelműen nemfinitek, nem lehet hangzó alanyuk, csak PRO alanyt feltételezhetünk.

A következményes jelentéstartalom forrásának vizsgálata előtt érdemes közelebbről is megnézni, hogy a PRO azonosítását melyik elem végzi. A magyar mondatkezdő és mondatvégi határozói mellékmondatok viselkedését összehasonlítva azt találjuk, hogy ezek illeszkednek a nemzetközi mintázatba.

5.1. Adjunktumkontroll a vizsgált szerkezetekben

A mondatvégi következményes jelentéstartalmú határozói igeneves szerkezetek kontrollált alanyú tagmondatok, a kontrolláló pedig csak a főmondat alanya lehet, tárgy nem.

- (25) a. *János_i elejtette a labdát_j, PRO_{i/*j} begurulva a szobába.*
b. *Péter_i elmozdította a szekrényajtót_j, PRO_{i/*j} nekicsapódva a falnak.*
c. *János_i elejtette a labdát_j; a szakadék mellett, PRO_{i/*j} lezuhanva a mélybe.*

Hasonlóan a nemfinit komplementumokhoz, a kontrollált alanyú nemfinit adjunktumok is lehetnek kötelező, illetve fakultatív kontrollosak. Az is megfigyelhető, főleg az angol kapcsán, hogy az adjunktumok pozíciója és kontrollstátusza között erős összefüggés van (Williams 1992; Kawasaki 1993): azok a kontrollált alanyú adjunktumok, amelyek mondatkezdő pozícióban vannak,

¹⁵ A létigével szereplő rezultatív szerkezetek elfogadhatóságát befolyásoló tényezőkről Kertész (2005) ad számot.

a fakultatív kontroll jellemzőit mutatják, míg azok, amelyek mondatvégi pozícióban jelennek meg, kötelező kontrollosak (Williams 1992).¹⁶

A magyar mondatvégi következményes és a mondatkezdő határozói mellékmondatok megerősíteni látszanak a fenti általánosítást, ugyanis a PRO referenciájának azonosítása nem teljesen egységes a kétféle szerkezetben. A mondatkezdő határozói igeneves szerkezeteket kötelező alanyi kontrollként szokták elemezni (lásd például É. Kiss 2002-t), azonban Tóth (2000) és Bartos (2009) is úgy véli, hogy ezekben a szerkezetekben megfigyelhető a Williams (1994) alapján vett logoforikusság jelensége is, ahol a megnyilatkozás a kontrolláló mentális nézőpontját kell, hogy tükrözze (Sells 1987).

(26) a. *Furcsa hangokat hallva, természetes volt, hogy benyitott a szobába.*

b. **Furcsa hangokat hallva, illetlenség volt, hogy benyitott a szobába.*
(Tóth 2000: 245/10)

A (26b) mondat azért nem elfogadható, mert a kontrolláló nem megfelelő logoforikus központ, a főmondat nem a kontrolláló mentális nézőpontjáról/állapotáról tesz valamilyen állítást, ugyanis az *illetlenség* evaluatív predikátum külső értékelést fejez ki.

A mondatkezdő időhatározói mellékmondatokban továbbá nem feltétlenül az alany a kontrolláló.¹⁷

(27) a. *[Az ajtóhoz érve PRO_i], erős fény világított a szemembe_i.*
(Lengyel 2000: 243)

b. *[Meglátva Bodri okos szemét PRO_i], nagy elhatározás érlelődött meg a szívében_i.*
(Lengyel 2000: 242)

¹⁶ Landau (2013) azonban megjegyzi, hogy ez csak tendencia, ugyanis találunk mondatkezdő pozícióban is kötelező kontrollt az angolban is, valamint az is számít, hogy a szerkezet milyen típusú, például az eredmény- és célhatározói nemfinit mellékmondatok kötelező kontrollosak szoktak lenni.

¹⁷ Az alábbi mondatokon kívül lásd még az (5b) példamondatot, ahol a PRO referenciáját az időmában szereplő személyes névmás ragozott alakjának (*bennem*) szám-személy jegyei alapján határozzuk meg.

Ezzel szemben a mondatvégi következményes jelentéstartalmú határozói igeneves szerkezetek esetében mindig az alany a kontrolláló, illetve a mentális nézőpont jelenléte vagy hiánya nem befolyásolja a szerkezetek megítélését.¹⁸

- (28) a. *Természetes volt, hogy Péter benyitott a szobába, megzavarva a beszélgetést.*
b. *Illetlenség volt, hogy Péter benyitott a szobába, megzavarva a beszélgetést.*

A mondatvégi következményes határozói igeneves kifejezések tehát (kötelező) alanyi kontrollos szerkezetek. Viszont azt nem állíthatjuk, hogy kizárólag maga a főmondat alanya a kontrolláló. A következőkben nézzük, hogy mi adja a rezultatív, következményes jelentéstöbbletet.

5.2. A rezultatív jelentéstöbblet problémája

Tekintsük újra a (3) (=29a) és a (4a) (=29b) alatti példamondatokat:

- (29) a. *Az időős hölgy lelépett a járdáról, megijesztve a sofőrt.*
b. *A voksolás közben is felrobbant egy pokolgép, megsebesítve három választási megfigyelőt.*

A (29a) mondatban nem a gyalogos ijesztette meg az autósokat, hanem az, hogy lelépett a járdáról. A (29b) mondatban pedig egyértelműen látszik, hogy nem maguk a terroristák sebesítették meg az embereket, hanem a bomba felrobbanása eredményezte a sebesülést. Úgy tűnik, hogy a PRO referenciáját az egész előző tagmondattól kapja, azaz mintha a főmondat egésze lenne a kontrolláló. Viszont a

¹⁸ Névtelen lektorom felveti, hogy a (26) és a (28) alatti mondatok megítélése közti különbségben a tagmondatok sorrendje is szerepet játszik. Ez valóban így van, hiszen a kontrollálónak a szomszédos tagmondatokban kell lennie, vagyis a kontrollviszonynak lokálisnak kell lennie. Míg a (28) alatti mondatokban az egyetlen elérhető kontrolláló Péter, a (26) alatti mondatokban a kontrolláló a *természetes volt* és az *illetlenség volt* predikátumok implicit argumentuma. Azonban a (26b) és a (28b) alatti mondatpárok esetében nem a kontrolláló kiválasztása adja a lényeges különbséget, mivel az *illetlenség* predikátum esetén szemantikai követelmény az, hogy annak implicit argumentuma és a beágyazott (finit vagy nemfinit) tagmondat alanya azonos legyen.

A különbség abban mutatkozik meg, hogy a mondatkezdő határozói mellékmondatokban fontos tényező, hogy a kontrolláló a mondat logoforikus központja legyen, míg a vizsgált szerkezetek esetén ez nem követelmény.

mondatokat közelebbről megvizsgálva látjuk, hogy azok szabadon kiegészíthetők az *ezzel/ezáltal*¹⁹ kifejezésekkel, aminek a jelentéstöbblet tulajdonítható:

- (30) a. *Elmózdította a könyveket, hozzáférhetővé téve ezzel/ezáltal a vas-tagabb köteteket.*
b. *Kinyitotta az ablakot, betörve közben ezzel/ezáltal az üveget.*
c. *Utódaival együtt építettett várakat, templomokat és szerzetes-rendeket, hozzájárulva ezáltal a hit és a nyugati kultúra terjesztéséhez is.*²⁰
d. *A lövés mellette csapódott be, szétpattintva ezzel/ezáltal néhány darab szentet.*

Vagyis a mondatvégi következményes jelentéstartalmú határozói igeneves szerkezetek olyan (kötelező) alanyi kontrollos szerkezetek, amelyek a mondatra utaló vonatkoztatáshoz hasonlítanak.

- (31) *János vett egy új autót, ami meglepte a feleségét.*

É. Kiss (1998) a mondatra utaló vonatkoztatásokat független alárendelésként elemzi. Kenesei (1992) szintén úgy véli, hogy a (31) alatti mondatra utaló vonatkozó alárendelés a független alárendeléshez hasonló pozícióban jelenik meg. Felveti továbbá, hogy a mondatra utaló vonatkoztatásban megjelenő *ami* névmás a vonatkozó névmással homonim névmás, amely előretalni és hátrautalni is képes. A vonatkozó névmás referenciájának problémáját, vagyis azt, hogy a vonatkozó névmásnak nincs összefüggő antecedense, szemantikai jellegűnek tartja.

Kenesei (1992) felhívja továbbá a figyelmet arra, hogy a mondatelőzményű vonatkoztatás az anaforikus *ez* mutató névmás viselkedésével van összehangban, kivéve, hogy a mondatelőzményű vonatkozó mondat meg is előzheti a főmondatot, ami a mutató névmás esetén nem lehetséges.

- (32) *János vett egy új autót, (és) ez meglepte a feleségét.*

¹⁹ A dolgozat névtelen lektora szerint az *ezzel/ezáltal* elemekben található határozói ragok arra utalnak, hogy ezek nem eredményre, hanem módra utaló jelentéstöbbletet adnak a tagmondatokhoz.

Az *ezzel/ezáltal* kifejezések a két tagmondat által kifejezett események közti kapcsolatot teszik explicitté, a módra utaló jelentés lehetősége a következményes jelentéstartalomnak, illetve annak köszönhető, hogy a tagmondatokkal kifejezett események között időbeli átfedés lehet. Az *ezzel* rokonaként is sokszor használható *ily módon* kifejezés esetében még inkább nyilvánvaló a módra utaló jelentés. A vizsgált mondatokban az *ily módon* kifejezés is felválthatja az *ezzel*t (például a (30a)-ban), de nem minden esetben (például a (30b)-ben) (Szécsényi Krisztina, személyes közlés).

²⁰A *Magyar Nemzeti Szövegtár* példája.

Laczkó K. (2005) szerint az anaforikus névmásoknak a magyarban lehet igei csoport az előzménye, de előfordulhat az is, hogy nem tudjuk az antecedens szófaját pontosan meghatározni, mert az lehet például egy hosszabb szövegrészlet is. Az ilyen esetekben a mutató névmás anaforikus és (endoforikus, azaz szövegrészletre mutató) deiktikus²¹ használata szorosan összefügg.

A mondatvégi következményes jelentéstartalmú határozói mellékmondatok tehát szabadon kiegészíthetők egy olyan mutató névmással, amely képes a főmondatra visszautalni. A rezultatív, következményre utaló jelentéstöbblet ennek az elemnek a jelenlétével magyarázható.

Összegzés

A mondatvégi pozícióban megjelenő határozói igeneves szerkezetek lehetnek célhatározói értelműek, de kifejezhetik a főmondati esemény eredményét, következményt is. Az utóbbiként előforduló határozói igeneves szerkezeteket tudomásom szerint eddig még nem vizsgálták. A vizsgálat során megállapítottam, hogy az ebbe a csoportba tartozó szerkezetek, hasonlóan a mondatkezdő határozói mellékmondatokhoz, önálló tagmondat értékűek, illetve kontrollált alanyúak. Rejtett alanyukat, a PRO-t kötelezően a mátrix mondat alanyával azonosítjuk. Azt, hogy ezek a szerkezetek mondatvégi pozícióban jelennek meg Tai (1985) rendezőelvével magyarázhatjuk, a következményes jelentéstartalomért pedig a szerkezetekben szabadon kitehető mondatelőzményű névmás a felelős.

Hivatkozások

- Alberti Gábor 2006. *Generatív grammatikai gyakorlókönyv. III. A háttérelmélet*. Pécs, PTE, HEFOP Bölcsész Konzorcium. <http://mek.oszk.hu/04800/04892/04892.pdf>
- Alberti Gábor – Medve Anna 2002. *Generatív grammatikai gyakorlókönyv. I-II*. Budapest, Janus Kiadó.
- Bartos Huba 2009. The syntax of Hungarian -vA adverbial participles: A single affix with variable merge-in locations. In É. Kiss K. (szerk.) *Adverbs and adverbial adjuncts at the interfaces*, Berlin & New York, Mouton de Gruyter, 75–101.
- Bene Annamária 2005. *Az igeik bennható-mediális-tranzitív felosztásának alkalmazhatósága magyar szintaktikai és morfológiai sajátosságok magyarázatában*. PhD disszertáció. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem.

²¹ Az endoforikus diskurzuseixisről bővebben lásd Laczkó K. (2004)-et, valamint Tátrai (2010)-et.

- Burzio, Luigi 1986. *Italian syntax: a government-binding approach*. Dordrecht, Reidel.
- É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.) *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 17–184.
- É. Kiss Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge, Cambridge University Press.
- É. Kiss Katalin 2014. Az ősmagyar SOV szórendtől az ómagyar 'topik-fókusz-V-X*' szórendig. In É. Kiss Katalin (szerk.) *Magyar generatív történeti mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 14–33.
- Geuder, Wilhelm 2004. Depictives and transparent adverbs. In Jennifer R. Austin – Stefan Engleberg – Gisa Rauh (szerk.) *Adverbials: The Interplay between Meaning, Context, and Syntactic Structure*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 131–166.
- Kawasaki, Noriko 1993. *Control and Arbitrary Interpretation in English*. PhD disszertáció. Amherst, University of Massachusetts.
- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális Magyar nyelvtan 1. Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 529–713.
- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In Kiefer ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 75–135.
- Kenesei István – Robert M. Vago – Fenyvesi Anna 1998. *Hungarian*. London/New York, Routledge.
- Kertész Judit 2005. *Eseményszerkezet, aspektus, mondatszerkezet. A predikatív határozói igenevek*. Szakdolgozat. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In Kiefer ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 299–527.
- Kratzer, Angelika 1994. *The Event Argument and the semantics of voice*, ms. Amherst, University of Massachusetts.
- Laczkó Krisztina 2004. A névmási rendszer funkcionális keretben I. *Magyar Nyelvőr* 128(4): 469–479.
- Laczkó Krisztina 2005. A névmási rendszer funkcionális keretben II. *Magyar Nyelvőr* 129(1): 78–88.
- Laczkó Tibor 2000. A melléknévi és határozói igenévképzők. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 409–451.

- Landau, Idan 2013. *Control in generative grammar: A research companion*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Lengyel Klára 2000. Az igenevek. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar Grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 223–251.
- Oravecz Csaba – Várad Tamás – Sass Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. *Proceedings of LREC*.
- Sárik Pál 1998. A határozói igenevek néhány problémája. *Magyar Nyelv* 94, 423–436.
- Sells, Peter 1987. Aspects of Logophoricity. *Linguistic Inquiry* 18, 445–480.
- Tai, James H.-Y. 1985. Temporal sequence and Chinese word order. In John Haiman (szerk.) *Iconicity in Syntax*, Amsterdam, John Benjamins, 49–72.
- Tátrai Szilárd 2010. Áttekintés a deixisről. *Magyar Nyelvőr* 134(2): 211–233.
- Tóth Ildikó 2000. Va- and ván- participles in Hungarian. In Alberti Gábor – Kenesei István (szerk.) *Approaches to Hungarian 7*, Szeged, JATEPress, 237–258.
- Williams, Edwin 1992. Adjunct Control. In Richard Larson – Sabine Iatridou – Utpal Lahiri – James Higginbotham (szerk.) *Control and Grammar*, Dordrecht, Luwer Academic Publishers, 297–322.
- Williams, Edwin 1994. *Thematic Structure in Syntax*. Cambridge, MA, MIT Press.

ELEMTERJEDÉS A SAINT LUCIA-I KREOLBAN

Bozsó Réka

Bevezetés

A Kis-Antillákhoz tartozó szigeten, Saint Lucián mintegy 200 000 ember által beszélt kreol nyelv (innenről rövidítve SLC) a francia alapú kreolok közé tartozik. A nyelv szókincse kb. 84%-ban a franciára, mint úgynevezett lexifikáló nyelvére vezethető vissza. A kreol párhuzamosan létező és egymásnak nagyrészt ellentmondó eredetelméletek összegzéséből következtetve nagy valószínűséggel *gyors kreolizáció* (Thomason 2005, Bickerton 1984, Lefebvre 2001) folytán jött létre. A Szókincse és fonémakészlete a franciáéval nagyban megegyezik, morfológiája és nyelvtana azonban egy a kreolokra jellemző módon kialakult egyedi struktúra, mely bizonyos elméletek szerint (Reinecke 1938, Thomason 2005) sokat merít a kialakulásában szerepet játszó egyéb szubsztrátumnyelvekből, mint a nyugat-afrikai bantu, kwa és fon nyelvek, valamint portugál alapú tengerészeti pidzsinek.

Az, hogy a francia nyelv számos esetben jól láthatóan alapul szolgálhatott a kreol fonémakészletének és szókincsének, elősegíthet egy olyan elemzést, melyben a kreolizáció időszakában végbemenő és az SLC fonémakészletének kialakulására jellemző hangtani folyamatokra következtethetünk, illetve elemezhetjük a kreol nyelv hangtanát a franciáéhoz hasonlítva. Jelen cikk a francia kreol nyelv hangjait a franciában megtalálható hangokkal hasonlítja össze. Az elemzés tárgya a magánhangzók között létrejövő elemterjedés, valamint a magán- és mássalhangzói pozíciók közötti terjedés. Ezen elemzés elkészítéséhez többek között azon írásos dokumentumok szolgálnak alapul, melyek a nyelv jelenlegi hangtanát és szókincsét az egyes szótári elemek eredetének megjelölésével rögzítik. Ilyen módon ezen cikk elsődleges forrása a SIL International által 2001-ben kiadott angol–kreol szótár (Frank 2001) és a szótárt összeállító kutató egyik konferencia-előadásának absztraktja (Frank 2007). A szótár, melyet példáim nagy százalékához használtam, egy 326 oldalas kötet, melyben a kreol nyelv szavainak szócikkeinél a szó jelentésén és szófaján túl a visszavezethető eredete, valamint annak nyelve és eredeti formája olvasható, és majdnem minden szó példamondatba is van helyezve:

glisad N slide, slip.

I pwan yon glisad èk i tonbé adan dlo-a!

He took one big slide and fell in the water!

[< Fr. *glissade*]

Frank (2001: 81)¹

Némely folyamat esetében a szótárban fellelhető információ nem bizonyul elégségesnek, így további példákat vettem át egy olyan tanulmányból, amely magát a nyelvet és közvetlen testvérnnyelveit (szintén kis-antilláki francia alapú kreol nyelveket) írja le (Nikiema 1999).

A kreol nyelv és lexifikáló nyelvének hangjai és szókinccselemei között több, szisztematikus eltérés van, melyek kialakulására látványos és átlátható magyarázatot adhat a szigorú CVCV fonológia, és azon belül az elemelmélet Scheer (1999)-féle változata. A Scheer (1999)-féle elemeknek a kormányzás és engedélyezés feltételei mellett való terjedése és lekapcsolódása a nyelv hangtanában és morfológiájában igen sok a lexifikáló nyelvhez mért különbséget megmagyaráz, melyek közül ezen cikk témája az elemterjedés.

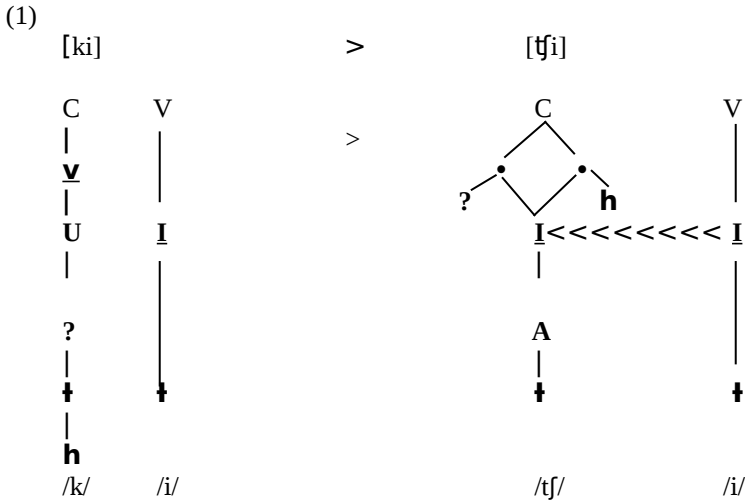
1. Elméleti keret

A kormányzásfonológia keretén belül a szigorú CVCV fonológia leírása szerint minden nyelv tulajdonsága, hogy törekszik a *mássalhangzó-magánhangzó-mássalhangzó-magánhangzó* szótagszerkezetre, mi több, minden szótag ilyen módon ábrázolandó.

A lineáris fonológiában használt elemmátrixok helyett a non-lineáris megközelítésű kormányzásfonológia abban teszi jobban elemezhetővé és látványosabbá többek között a jelen adatokat is, hogy az egyes hangokat felépítő elemeket független tengelyeken helyezi el. Ezen tengelyek ábrázolása lehetővé teszi, hogy az egyes elemek terjedése jól láthatóan ábrázolható legyen.

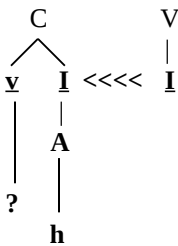
Az alábbi (1)-es példa, amely egy később részletesen bemutatandó elemterjedési esetet mutat, az elemek tengelyeken való ábrázolását szemlélteti. Aláhúzással jelöljük a melodikus tartalom fejét, azaz azon elemet, amely a legjobban hozzájárul a hang természetének kialakításához.

¹ Fordítás: **csúsás** FN csúsás, elcsúsás. **Megcsúszott és beleesett a vízbe!** [<Fr. *glissade*]

A fenti ábrázolásban és a jelen cikkben Scheer (1999) struktúráját Harris (1994) elképzeléseivel ötvözöm, hogy a veláris mássalhangzó palatalizálódását szemléletesebben bemutathassam. Scheer ábrázolása szerint ugyanis az affrikáták zárhangként kezdődnek és frikatívaként végződnek (2).

(2) /tʃ/ Scheer (1999) ábrázolásában

Harris azonban ezen hangok ábrázolásakor két gyökércsomópontot használ (1), melyekhez bizonyos elemek közösen, mások pedig csak az egyik vagy a másik csomópontoz kapcsolódnak. Az első, általam preferált (1)-es affrikáta-ábrázolásban látható, hogy az **I** palatalitás elem mindkét csomópont közös tulajdonsága, és az a veláris zárhangban nem volt jelen, ám az őt követő magánhangzóból áterjedve a zárhangot affrikátává palatalizálja.

A fenti ábrákon, kiváltképpen az (1)-es alatt már jól látható, miért is olyan találó Scheer elemstruktúrája, mely a magánhangzókban és a mássalhangzókban ugyanazon elemek létét írja le, és így könnyen megmagyarázhatóvá tesz olyan folyamatokat, ahol az egyik a másik hatására változik, mint a palatalizáció.

Alább (3)-as alatt látható Scheer teljes készlete a hangokat felépítő elemekről, melyeket jelen cikkemben használok.

(3) (a) <i>Helyet meghatározó elemek</i>	<i>fonetikus megjelenés</i>
I palatalitás	[ɪ]
U velaritás	[ʉ]
B <u>labialitás</u> /ajakkerekítés	[ɸ]
A nyíltság, RTR	[a]
v jelöletlenség, a nyelv pihenő állása	[ɨ]

(b) *Módot meghatározó elemek*

? zár
h zaj
B <u>labialitás</u> /ajakkerekítés
N nazalitás
† ATR
L laza hangszalagok

2. A kreol fonémakészlete a franciéhez hasonlítva

A kreol nyelvek között nem szokatlan, hogy bizonyos jelöltebb hangok, melyek lexifikáló nyelvük részei, a kreolok fonémakészletéből hiányoznak. Ez igaz az SLC magánhangzóira is, mássalhangzói között azonban találunk olyan fonémát is, amely nem része a lexifikáló nyelvnek.

Későbbi folyamatábrázolásaimhoz jó alapként szolgál, ha ábrázolom a kreol magán- és mássalhangzóit, valamint siklóhangjait, összevetve azokat a franciáéival, Frank (2007) alapján (1–4. táblázat).

1. táblázat: Francia és SLC orális magánhangzók (a szürke mezők az SLC-ből hiányoznak)

	elöl képzett		centr	hátsó képzett	
	nem ajakker.	ajakker.		nem ajakker.	ajakker.
zárt	i	y			u
közép-zárt	e	ø	ə		o
közép-nyílt	ɛ	œ			ɔ
nyílt	a			ɑ	

2. táblázat: Francia és SLC nazális magánhangzók (a szürke mezők az SLC-ből hiányoznak)

	elöl képzett		centr	hátsó képzett	
	nem ajakker.	ajakker.		nem ajakker.	ajakker.
közép-nyílt	ɛ̃	œ̃			ɔ̃
nyílt				ɑ̃	

3. táblázat: Francia és SLC siklóhangok (a szürke mező az SLCnek nem része, a sátrózott mezőkben lévő siklóhangok pedig a franciában nem találhatóak meg. (A retroflex siklóhang csak Frank (2007) szerint része a nyelv inventáriumának, Carrington (1984) nem jelöli.)

elöl képzett nem ajakker.	elöl képzett ajakkerekítéses	hátsó képzett	retroflex	zöngétlen
j	ɥ	w	ɻ	h

4. táblázat: Francia és SLC mássalhangzók (a szürke mezők az SLC-ből hiányoznak)

	bilabi -ális	labio-dentális	alveo-láris	post-alveol.	pala-tális	velá-ris	uvulá -ris
zárhang zl. zs.	p b		t d			k g	
nazális	m		n		ɲ	ŋ	
frikatíva zl. zs.		f v	s z	ʃ ʒ			ʁ
laterális			l				

A kreol két affrikátája, a /tʃ/ és a /dʒ/ nem voltak benne Frank fenti táblázataiban, ám mind Frank 2001-es munkájában, mind Carrington 1984-es leírásában szerepelnek mint a nyelv fonémái.

3. Elemterjedés magánhangzó-pozíciók között

Amint korábban bemutatam, Scheer szerint a magánhangzók elemekből épülnek fel, melyek különböző tengelyeken helyezkednek el, és ezen elemek terjedésével megmagyarázhatók bizonyos hangtani folyamatok. Ilyen például a francia nyelvben jelen lévő *schwa* hang és a kreol nyelvbe átvett, eredetileg *schwa*-t tartalmazó lexikális elemekben őt helyettesítő hangok közötti összefüggés.

A francia nyelvben sűrűn használt, hangsúlytalan *schwa* a kreolban nem található meg. Kutatásaim szerint ennek pótlása kétféle módon történt a kreolizáció idején, és mindkettő magyarázható elemek lekapcsolódásával és terjedésével.

Indokoltnak látom ábrázolni a kreol magánhangzóit a Scheer-féle elemekkel, a későbbi könnyebb tájékozódás érdekében, így a magánhangzók táblázata a kormányzásfonológiában (későbbiekben szintén: GP azaz Government Phonology) a következőképpen alakul:

5. táblázat: A francia és SLC magánhangzók ábrázolása a GP szerint (a szürke mezők az SLC-ből hiányoznak)

	elöl képzett		centr	hátral képzett	
	nem ajakker.	ajakker.		nem ajakker.	ajakker.
zárt	(<u>I</u>)	(<u>B.I</u>)			(<u>B.U</u>)
közép-zárt	(<u>A.†.I</u>)	(<u>A.B.†.I</u>)	(<u>A.v</u>)		(<u>A.B.†.U</u>)
közép-nyílt	(<u>A.I</u>)	(<u>A.B.I</u>)			(<u>A.B.U</u>)
nyílt	(<u>A</u>)			(<u>U.A</u>)	

3.1. Teljes elemterjedés

Azokban az esetekben, amikor a *schwa*-t követő szótag szóvégi és (hagyományos elnevezéssel) nyílt, azaz a magánhangzóját nem követi újabb CV egység, a *schwa* összes eleme lekapcsolódik, és az őt követő pozíció összes eleme átterjed a megüresedett pozícióra. Ez megtörténik az általam talált példák

tanúsága szerint mind elől, mind hátul képzett magánhangzók esetében, mint alább:

(4) SLC magánhangzó	francia	SLC	magyar
/ɛ̃/	<i>d(e)main</i>	<i>denmen</i> ²	'holnap'
/u/	<i>g(e)nou</i>	<i>jounou</i>	'térd'
/i/	<i>p(e)tite</i>	<i>piti</i>	'kicsi'
/e/	<i>p(e)ser</i>	<i>pézé</i>	'súlyosnak lenni'

A következőekben két példán ábrázolom az elemek lekapcsolódását és terjedését a kormányzásfonológiában, mégpedig nukleáris projekció útján, azaz egy mássalhangzó pozíción átívelő módon.

(5) Francia: <i>genou</i> [ʒənu]	→	SLC <i>jounou</i> 'térd' [ʒunu]
C V ₁ C V ₂		C V ₁ C V ₂
+		
A B		•<<<<< B
v U		•<<<<< U
3 (ə) n u		3 u n u

Francia: <i>demain</i> [dɛmɛ̃]	→	SLC <i>denmen</i> 'holnap' [dɛ̃mɛ̃]
C V ₁ C V ₂		C V ₁ C V ₂
+		
A A		•<<<<< A
v I		•<<<<< I
N		•<<<<< N
d (ə) m ɛ̃		d ɛ̃ m ɛ̃

² A francia és SLC alakok példaként való említésénél az adott nyelv ortográfiáját használom. Az SLC-ben az 'en' a nazális közép-nyílt, nem ajakkerekítéssel magánhangzót jelöl. A Függelékben látható az SLC ortográfiájának magyarázata.

A fenti két példán látható, ahogyan a *schwa*-t felépítő apertúra és jelöletlenség elemek lekapcsolódnak, majd megüresedett pozíciójukba az őket követő V_2 magánhangzó pozíciójának összes eleme áterjed.

3.2. Részleges elemterjedés

Azoknak a szavaknak az esetében, amelyekben a V_2 pozíciót további V pozíció követi, azaz vagy (hagyományos értelemben) zárt szótagban áll (ekkor az utána következő CV egység magánhangzójának nincs melodikus tartalma), vagy nem a szó utolsó magánhangzója (ekkor az utána következő CV egység magánhangzójának van melodikus tartalma), csupán lekapcsolódás és/vagy részleges elemterjedés figyelhető meg. Az általam talált példákban ezen elem minden esetben elsősorban az **I** *palatalitás* elem. Két **I** elemet (mint fejet) tartalmazó magánhangzó figyelhető meg ezen szavak V_1 pozíciójában a kreol nyelvben: az /i/ (**I**) és az /e/ (**A.†.I**).

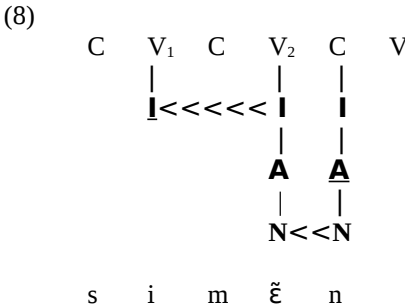
A három magánhangzó, mely V_2 pozícióban van és az általam talált példákban **I** elemüket átterjeszthetik az előttük megürülő V_1 pozícióba, a következők: /ɛ/, /e/ és /ɛ̃/. A kreol nyelv magánhangzóit közül csupán ezek és a korábban említett /i/ (**I**) tartalmaznak **I** elemet.

(6) SLC magánhangzó	francia	SLC	magyar
/ɛ/	f(e)nêtre	finèt	'ablak'
	r(e)bel	wébèl	'lázadó'
/e/	s(e)crétaire	sigwètè	'titkárnó'
/ɛ̃/	s(e)maine	simenn	'hét'

Ezen magánhangzók GP szerinti ábrázolása a következő: /ɛ/ (**A.I**), /e/ (**A.†.I**) és /ɛ̃/ (**A.N.I**), azaz mind tartalmazza az **I** *palatalitás* elemet, valamint még fel tűnik, hogy az **A** *nyíltság* elemet is. Ez alapján felmerülhet annak a lehetősége, hogy ezen esetben a V_1 pozíció teljes melodikus tartalmának nem kell lekapcsolódnia, *nyíltság* elemét megtartja és csupán a *palatalitás* elem terjed át rá. Alább ábrázolom az egyik lehetséges terjedést a *simenn* 'hét' szó példáján:

(7)

C	V_1	C	V_2	C	V
	+				
	v		I		
	A		A		
s	(ə)	m	ɛ	n	

Az **I** elem azonban további példák tanúsága alapján nem csupán a V₂ pozícióból terjedhet, hanem epentetikus magánhangzó formájában is megjelenhet. Ekkor szintén az elöl képzett zárt és közép-zárt magánhangzók beillesztése történik, mint az alábbi környezetekben, nyílt és hátul képzett magánhangzókat megelőző pozíciókban.

(9) SLC magánhangzó	francia	SLC	magyar
/u/	r(e)tourner	witounen	'visszaad, visszatér'
/õ/	r(e)vanche	wivanj	'bosszú'
/a/	gr(e)nade	gwinad	'gránátalma'
/ɔ/	r(e)pos	wipo	'pihenés'

4. Elemterjedés magánhangzóról mássalhangzóra vagy annak pozíciójába

Adatgyűjtésemben megfigyeltem az eddigieken túl elemterjedést magánhangzói pozícióból mássalhangzói pozícióba is, melynek ezúton két formáját mutatom be: mássalhangzó palatalizálódását és siklóhang beillesztődését³.

4.1. Palatalizáció

Adatgyűjtésemben megfigyeltem, hogy az olyan francia eredetű szavakban, amelyekben egy veláris zárhangot elöl képzett magánhangzó (/i/, /ε/ és /e/) követett, az SLC a zárhangot palatalizáltan, affrikataként vette át.

Nem történt azonban a francia zárhangok esetében palatalizáció, amikor azok szó végén, azaz tartományvégi üres magánhangzó-pozíció előtt, vagy hátul képzett magánhangzók előtt voltak, illetve amikor egy másik mássalhangzó volt a két kérdéses pozíció között. Alább láthatóak példaim azon kör-

³ Egyebek között azért is állítom, hogy a siklóhang mássalhangzói pozíciót foglal el a nyelvben, mert egyéb cikkek vizsgálják a hátravetett határozott névelőt, melyben a siklóhang mássalhangzóként viselkedik (Nikiema 1999).

nyezetekre, ahol előfordul (10a-b), majd ahol nem fordul elő palatalizáció (10c-d).

(10) (a) /k/ ⇒ /tʃ/

Magánhangzó	francia	SLC	magyar
/i/	<i>procurer</i>	<i>potʃiwé</i>	'kapni, szerezni'
/i/	<i>occupation</i>	<i>otʃipasyon</i>	'foglalkozás'
/ɛ/	<i>cœur</i>	<i>tʃè</i>	'szív'
/i/	<i>curcuma</i>	<i>tʃitʃima</i>	'kurkuma'

(b) /g/ ⇒ /dʒ/

Magánhangzó	francia	SLC	magyar
/e/	<i>blaguer</i>	<i>bladʒé</i>	'viccelni'
/i/	<i>les anguilles</i>	<i>zandʒi</i>	'édesvizi angolna'
/ɛ/	<i>guèpe</i>	<i>dʒèp</i>	'darázs'
/e/	<i>guetter</i>	<i>dʒété</i>	'elvární, várni'

(c) /k/ ⇒ /k/

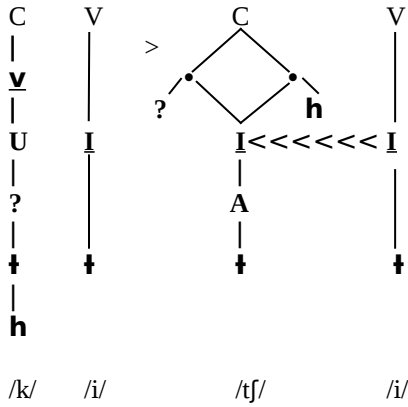
Követő pozíció	francia	SLC	magyar
/ɔ/	<i>cacao</i>	<i>kako</i>	'kakaó'
/l/ (msh)	<i>claire</i>	<i>klé</i>	'tisztá'
/w/ (msh)	<i>cru</i>	<i>kwi</i>	'nyers'
/ø/(üres)	<i>boutique</i>	<i>boutik</i>	'bolt'
/u/	<i>ma commère</i>	<i>makoumè</i>	'pletykás férfi, nő'

(d) /g/ ⇒ /g/

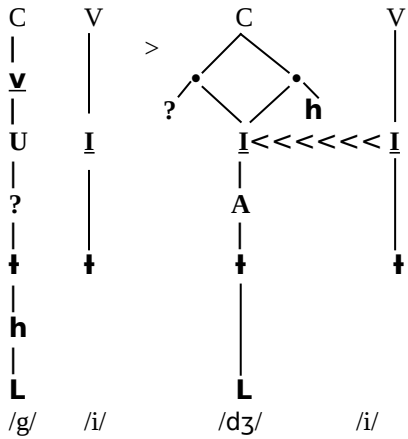
Követő pozíció	Francia	SLC	Magyar
/a/	<i>garde</i>	<i>gad</i>	'ór'
/l/ (msh)	<i>glissade</i>	<i>glisad</i>	'csúszás'
/w/ (msh)	<i>gris</i>	<i>gwi</i>	'szürke'
/ø/(üres)	<i>vinaigre</i>	<i>vinèg</i>	'ecet'
/l/ (msh)	<i>l'Angleterre</i>	<i>Langlitè</i>	'Anglia'

A (11a-b) ábrákon az látható, hogyan terjed át a zárhangra az öt követő magánhangzó pozícióban található **I** elem, megváltoztatva a mássalhangzó pozíciójában található struktúrát. Látható, hogy szinte minden elemében meg egyezik a zárhang és az affrikáta, az **A nyíltság** elemet kivéve. Elképzelésem szerint mivel a kreolban nem található palatális zárhang, az így létrejövő affrikáta a legközelebb lévő megoldás.

(11) (a) [ki] > [tʃi]

(b) [gi] > [dʒi]

A a terjedés a magánhangzó pozíciójából regresszív módon történik, lokálisan. Ezzel ellentétben, bármilyen magánhangzói pozíció kövesse is (a kitöltetlenül kívül) a felszíni formában a zárhangokat, amennyiben kettőjük között egy másik pozíció (a CVCV fonológia ábrázolásában kettő) van, a terjedés nem valósulhat meg, mert blokkolja a közbülső CV szekvencia.

(12) *glisad* 'csúszás'

C	V	C	V	C	V	C	V
g		l	i	s	a	d	
<<<<	≠	<<<<					

4.2. Siklóhang beillesztése

A vizsgált forrásokban nem egy olyan példát találtam, ahol egy magánhangzó-kapcsolat siklóhang beillesztése útján oldódik fel. A siklóhangok beillesztése ugyan szó elején és végén is megfigyelhető a nyelvben, ám azok a szótári adatgyűjtés azon hiányossága miatt, hogy szövegkörnyezet nagyon kevés esetben elérhető, jelen cikkben nem analizálhatóak. A szavakon belül azonban megfigyelhető mind regresszív, mind progresszív elemterjedés.

(13) példák Nikiema (1999)-től

megelőző mgh	francia	SLC/HC ⁴	magyar
/e/	<i>féodal</i>	<i>feyodal</i>	'feudális'
/e/	<i>océán</i>	<i>oseyan</i>	'óceán'
/a/	<i>aéroport</i>	<i>ayewopò</i>	'repülőter' (regresszív terjedés)
/ɔ/	<i>poème</i>	<i>powèm</i>	'vers'

Az első kettő példa esetében a 15-ös pont alatt látható, hogy a hiátus első magánhangzója közép-zárt, elől képzett /e/, melynek elemei (**A.†.I**) tartalmazzák az **I palatalitás** elemet. Ez terjedhet át az őt követő üres mássalhangzói pozícióba, így jelöletlenebbé téve a szerkezetet. Ehhez hasonlóan a negyedik példában az /ɔ/ hangzó (**A.B.U**) elemei közül szintén a fej, az **U velaritás** elem, valamint itt a **B labialitás/ajakkerekítés** elem is terjed, melyet alább ábrázolok.

(14) francia : *poème*

C	V	C	V	C	V
p	ɔ		ɛ	m	

SLC/HC : *powèm* 'vers'

C	V	C	V	C	V
p	ɔ	w	ɛ	m	

U,B > •(15) *féodal*

C	V	C	V	C	V	C	V
f	e		ɔ	d	a	l	

SLC/HC : *feyodal* 'feudális'

C	V	C	V	C	V	C	V
f	e	j	ɔ	d	a	l	

I > > •⁴ Haitian Creole: a Haitin beszélt francia alapú kreol nyelv.

A (13)-ban található példák között a 'repülőter' jelentésű *ayewopò* szóban, amint a kiemeléssel is látható, az elől képzett kerekítetlen siklóhang kerül beillesztésre annak ellenére, hogy az üres C pozíció előtt I elemet nem tartalmazó magánhangzó áll. A terjedés ezen esetben regresszív.

<p>(16) <i>aéroport</i></p> <table style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="text-align: center;">C</td><td style="text-align: center;">V</td><td style="text-align: center;">C</td><td style="text-align: center;">V</td><td style="text-align: center;">C</td><td style="text-align: center;">V</td><td style="text-align: center;">C</td><td style="text-align: center;">V</td><td style="text-align: center;">C</td><td style="text-align: center;">V</td> </tr> <tr> <td style="text-align: center;"> </td><td></td><td style="text-align: center;"> </td><td style="text-align: center;"> </td><td style="text-align: center;"> </td><td style="text-align: center;"> </td><td style="text-align: center;"> </td><td></td><td></td><td></td> </tr> <tr> <td style="text-align: center;">a</td><td></td><td style="text-align: center;">e</td><td style="text-align: center;">ɛ</td><td style="text-align: center;">ɔ</td><td style="text-align: center;">p</td><td style="text-align: center;">ɔ</td><td style="text-align: center;">ɛ</td><td></td><td></td> </tr> </table>	C	V	C	V	C	V	C	V	C	V											a		e	ɛ	ɔ	p	ɔ	ɛ			<p>SLC/HC : <i>ayewopò</i> 'repülőter'</p> <table style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="text-align: center;">C</td><td style="text-align: center;">V</td><td style="text-align: center;">C</td><td style="text-align: center;">V</td><td style="text-align: center;">C</td><td style="text-align: center;">V</td><td style="text-align: center;">C</td><td style="text-align: center;">V</td><td style="text-align: center;">C</td><td style="text-align: center;">V</td> </tr> <tr> <td style="text-align: center;"> </td><td style="text-align: center;"> </td><td style="text-align: center;"> </td><td style="text-align: center;"> </td><td style="text-align: center;"> </td><td style="text-align: center;"> </td><td style="text-align: center;"> </td><td style="text-align: center;"> </td><td style="text-align: center;"> </td><td style="text-align: center;"> </td> </tr> <tr> <td style="text-align: center;">a</td><td style="text-align: center;">j</td><td style="text-align: center;">e</td><td style="text-align: center;">w</td><td style="text-align: center;">o</td><td style="text-align: center;">p</td><td style="text-align: center;">ɔ</td><td></td><td></td><td></td> </tr> <tr> <td></td><td></td><td></td><td style="text-align: center;">•<I</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td> </tr> </table>	C	V	C	V	C	V	C	V	C	V											a	j	e	w	o	p	ɔ							•<I						
C	V	C	V	C	V	C	V	C	V																																																														
a		e	ɛ	ɔ	p	ɔ	ɛ																																																																
C	V	C	V	C	V	C	V	C	V																																																														
a	j	e	w	o	p	ɔ																																																																	
			•<I																																																																				

Összegzés

Jelen elemzés a kormányásfonológia keretén belül a szigorú CV fonológia elméletével elemzi a Saint-Lucia szigetén beszélt francia alapú kreol nyelv hangtanának egyes jelenségeit. A lexifikáló nyelv, a francia fonémakészletét a kreol fonémakészletével összehasonlítva és egy szótár adatait elemezve a hirtelen kreolizáció alatt feltételezhetően végbement folyamatokat ábrázolom. A magánhangzókat és mássalhangzókat felépítő Scheer-féle elemek terjedése ad magyarázatot mind a magánhangzói pozíciók közötti, mind a magán- és mássalhangzói pozíciók közötti terjedésre. Ilyen módon ábrázolom a magánhangzók elemeinek terjedését a franciából át nem vett magánhangzó pótlásakor, zárhangok őket követő elől képzett magánhangzók hatására bekövetkező palatalizációjakor, valamint siklóhangok beillesztésekor. Az elemzett terjedési folyamatok környezetének elemzésekor fény derül a környezet tulajdonságainak fontosságára, mint a közbeékelt és környező pozíciók milyensége vagy a magánhangzói minőségek.

Elemzésem a francia alapú kreol nyelv komplexitásának azon vetületét vizsgálítja meg, melyre egy általánosságban szinkrón folyamatokban alkalmazott elmélet diakrón keretek között alkalmazható. Úgy vélem, a szigorú CV fonológia és a hangok elemekre való bontása a kormányás és engedélyezés feltételei mellett a szinkron nyelvi folyamatokon túl több más, ezekhez hasonló jelenséget is modellálhat, átláthatóbbá tehet.

Függelék

Alább jelzem a cikkben a kreol nyelv ortográfiájával leírt példák Frank (2001) szerinti megfelelőit fonetikus jelekkel azon hangokra vonatkozóan, amelyeknél az IPA megjelölés nem egyezik meg az ortográfia által jelölttel.

Mássalhangzók		Magánhangzók	
szimbólum	fonetikus átírás	szimbólum	fonetikus átírás
s	[s]	é	[e]
ch	[ʃ]	è	[ɛ]
j	[ʒ]	a	[a]
tj	[tʃ]	ou	[u]
dj	[dʒ]	ò	[ɔ]
ng	[ŋ]	en	[ɛ̃]
		on	[ɔ̃]
		an	[ã]
Siklóhangok			
y	[j]		
r	[ɹ]		

Hivatkozások

- Bickerton, Derek 1984. The language bioprogram hypothesis. *Behavioral and Brain Sciences* 7: 173–221.
- Carrington, Lawrence 1984. St-Lucian Creole: A descriptive analysis of its phonology and morpho-syntax. *Kreolische Bibliothek, volume 6*: Hamburg, Helmut Buske.
- Frank, David B., ed. 2001. *Kwéyòl Dictionary*. Castries, Saint Lucia: Ministry of Education Government of Saint Lucia. Elérhető: <http://www.saintluciancreole.dbfrank.net/dictionary/KweyolDictionary.pdf> Elérés dátuma: 2016. február 7.
- Frank, David B. 2007. *Sources of St. Lucian Creole vocabulary*. Presented at the summer meeting of the Society for Pidgin and Creole Linguistics: University of Amsterdam, elérhető: http://linguafranka.net/saintluciancreole/workpapers/sources_of_vocabulary.pdf. Elérés dátuma: 2008 november 4.
- Harris, John 1994. *English sound structure*. Oxford, Blackwell.
- Lefebvre, Claire 2001. What you see is not always what you get: Apparent simplicity and hidden complexity in creole languages. *Linguistic Typology* 5 (2-3): 186–213.
- Nikiema, Emmanuel 1999. De la variation du déterminant /la/ dans les créoles haïtien et st-lucien [A /la/ határozott névelő variációjáról a Haitin és St.Lucián beszélt kreol nyelvekben]. *Lingua* 107: 69–93.
- Reinecke, John E. 1938. Trade jargons and creole dialects as marginal languages. In: Hymes, Dell, ed. *Language in culture and society: A reader in linguistics and anthropology*. New York, Evanston and London, Harper& Row Publishers, 534–546.
- Scheer, Tobias 1999. A theory of consonantal interaction. *Folia Linguistica* 32: 201–237.
- Thomason, Sarah Grey 2005. Contact languages I: Pidgins and Creoles. In: Thomason, Sarah Grey. *Language contact: an introduction*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 156–195.

AZ OLASZ MINT ZÖNGÉSSÉGI HASONULÁST NÉLKÜLÖZŐ ZÖNGENYELV

Huszthy Bálint

Bevezetés

A világ nyelvei szerkezetükben számos egyezést mutatnak egymással, melyek közül az összes nyelvben egyaránt előforduló elemeket – mint amilyen a magánhangzó, a szótó vagy az állítmány – a nyelvészetben *univerzálé*nek nevezik. Ha bizonyos nyelvek között valamennyi nyelvi szinten megállapíthatók rendszeres megfelelések, rokonságot szokás közöttük feltételezni. Pontosabb megfelelések esetén közelebbi rokonságot, mint a holland és a német között, homályos egyezések esetén távolit, mint az orosz és a perzsa között.

Akadnak azonban olyan esetek is (bár az előzőknél jóval kisebb számban), mikor egy nyelv szembetűnő szerkezeti különbségeket mutat más nyelvekhez képest. Ha a különbözőség valamennyi nyelvi szinten fennáll, jobb megoldás híján a nyelvet rokonalannak vagy bizonyos szempontok szerint izoláltnak szokás tekinteni, mint például a baszkot, a japánt vagy a koreait. A nyelvi különtségnek enyhébb fokozatai is előfordulnak, melyek esetén egy-egy nyelv más nyelvekkel tapasztalható rendszeres megfelelések ellenére is jellemzően egyéni szerkezeti tulajdonságokkal bír, mint például a görög, az albán vagy a magyar.

Az efféle nyelvi különtség különleges példányai azok a nyelvek, melyek rokonsági besorolása teljesen egyértelmű – esetleg családjuk eminens példányai, mint például az olasz az újlatin nyelveké –, mégis valamilyen jelentős szerkezeti különbséget mutatnak összes többi rokonukhoz képest, mint az olasz az újlatin nyelvekhez képest.

Az olasz minden bizonnyal az egyik legnagyobb ilyesfajta „különc nyelv”, ugyanis anyanyelvként csaknem 64 millióan beszélik.¹ Különcsége több nyelvi szinten is megmutatkozik,² de elsősorban a hangtan, azon belül is a *laringális fonológia* tekintetében: úgy tűnik ugyanis, hogy az olasz az egyetlen olyan *zöngésségi oppozíció*val bíró nyelv, melyben szomszédos *zörejhangok* nem kényszerülnek megosztani egymással zöngésségi értéküket, vagyis az egyetlen *zöngenyelv*, amely nélkülözi a *zöngésségi hasonulást*.

¹ Vö. <http://www.ethnologue.com/language/ita/>.

² Például az újlatin nyelvek között is egyedi, rendkívüli dialektális változatossága terén.

Ennek a cikknek az alapvető célja a címben megfogalmazott fonológiai ellentmondás kifejtése és igazolása; a cím így egyben a tanulmány kiinduló hipotézise is. A cikk két fejezetre oszlik: az elsőben azt a feltevést igyekszem igazolni, hogy az olasz a zöngenyelvek közé tartozik; a másodikban pedig amellettt érvelek, hogy ennek ellenére nem működik benne a zöngenyelvek egyik alapvető fonológiai ismérve, a zöngésségi hasonulás. A harmadik fejezet valójában a befejezés, amelyben jelzésszerű utalás történik a bemutatott jelenségkör lehetséges magyarázataira. Ebben a tanulmányban ugyanakkor elemzésekre nem térek ki, azokat későbbi munkák (úgy mint például a doktori disszertációm) számára tartogatom, míg ez a cikk hivatkozási alapul szolgál kutatásom kiinduló hipotéziséhez.

1. Az olasz mint zöngenyelv

Jelen tanulmány címe tehát voltaképpen egy hangzatos önellentmondás. A nyelvtudomány mai állása szerint minden *zöngenyelv*ben (azaz olyan nyelvben, melyben zöngés és zöngétlen zörejhangok között fonológiai szembenállás mutatható ki) van *regresszív zöngésségi hasonulás* (továbbiakban ZH), vagyis a szomszédos zörejhangok jobbról balra megosztják (pozitív vagy negatív) zöngésségi értéküket, mint a magyar *sz[ɛ̃]alan* vagy *sz[ɛ̃]olgozat* szavakban.³ Többek között épp a ZH az egyik érv amellettt, hogy a zöngenyelveket érdemes elkülöníteni a nem zöngenyelvektől.

Vannak ugyanis nyelvek, melyekben nincs ZH, ám ezekben jobbra valódi zöngékezés sincs, ugyanis a *laringális* (azaz gégeműködés szerinti) fonológiai ellentét nem zöngés és zöngétlen, hanem *aspirált* (vagyis hehezett) és *aspirálatlan* zörejhangok között áll fenn: ezeknek a nyelveknek így *aspiráló nyelv* a kategóriacímkeje. A laringális fonológia természetével foglalkozó elméleti keretekről (az iménti állítások meghivatkozásával) a következő pontban számolok be. A tanulmány első részében annak az egyébként általánosan elfogadott feltevésnek az igazolására fogok törekedni, hogy az olasz a zöngenyelvek, és nem az aspiráló nyelvek körébe tartozik.

Fontosnak tartom leszögezni, hogy ebben a tanulmányban elsősorban fonológiai, és nem fonetikai oldalról közelítem meg a zöngésséget érintő hangtani folyamatokat (ebben is a *laringális realizmust* követve). Fonetikai szempontból a zöngésség köztudottan nem bináris kategória (vö. Bárkányi 2014), míg a ZH-nak olyan nyelvekben is kimutatható bizonyos fokú hiánya, melyekben fonológiai szempontból egyébként kötelező a jelenléte (így bármely

³ Az IPA szabályzatának megfelelően a mássalhangzó felett vagy alatt elhelyezett ◌̃ jel a szegmentum zöngétlenségét, míg a ◌̣ a szegmentum zöngésségét fejezi ki. (vö. <http://www.internationalphoneticalphabet.org/ipa-charts/diacritics/>).

lyik zöngenyelvben). Cikkemben ugyanakkor amellett szeretnék érvelni, hogy a ZH hiánya az olaszban nem pusztán egy fonetikai tény, hanem fonológiai jelentősége van, és épp ez teszi egyedülállóvá az olasz esetét.

1.1. A laringális realizmustól a laringális relativizmusig

Honeybone (2005) nevezi először *laringális realizmusnak* azt az elméletet, amely fonológiai alapokra helyez egy réges-régi hangtani megfigyelést, miszerint a germán nyelvekben jobbra hehezetten ejtődnek a zöngétlen mássalhangzók. Az elnevezéshez Iverson és Salmons (1995, 1999, 2003) munkái adják az ötletet, akik először tulajdonítanak fonológiai szerepet a germán zörejhangok hehezetességének.

A laringális realizmus azzal a hagyományosnak tekinthető fonológiaelméleti alapvetéssel szegül szembe, hogy a világ nyelveiben a zörejhangok között zöngés–zöngétlen oppozíció áll fenn (vö. többek között Wetzels–Mascaró 2001). Elnevezéséhez híven ez az elméleti keret realistábban (azaz a fonetikai megvalósuláshoz közelebbi viszonyban) igyekszik megközelíteni a zörejhangok közötti fonációs ellentétet, mégpedig a germán nyelvek példájából kiindulva.

A laringális realizmus alapfeltevése szerint a germán nyelvek fonológiájában nem a [zöngés] jegy jut jelöltségi szerephez, hanem az [aspirált] jegy.⁴ Ezeknek a nyelveknek a mélyszerkezetében az elmélet minden zörejhangot alapvetően zöngétlennek feltételez, melyek spontán zöngésülésen mehetnek keresztül *interszonoráns* környezetben, vagyis önálló zöngével bíró elemek (mint magánhangzók és zengőhangok) között. Ez a fajta zöngésülés ugyanakkor fonetikai, és nem fonológiai természetű, és nincs is fonológiai következménye, ellentétben az aspirációval.

Iverson és Salmons (1995, 1999, 2003, 2008) javaslatai számos fonológust hoztak lázba, akik egymás munkáira támaszkodva többé-kevésbé kidolgozták a laringális realizmus elméleti keretét (Honeybone 2002, 2005, 2008, 2012; Jessen–Ringén 2002; Ringén–Helgason 2004, 2008; Beckman–Jessen–Ringén 2009, 2013; Balogné Bérces–Huber 2010a, 2010b; Iosad 2012). Eszerint a kétirányú laringális oppozícióval bíró nyelvek alapvetően két csoportra oszthatók: a *zöngenyelvek* és az *aspiráló nyelvek* csoportjára. Ez a megkülönböztetés voltaképpen az aspiráló nyelvek nagy átlagból való kiemelése okán volt fontos az elmélet számára, hiszen fonológiai szempontból korábban minden két akadályhangsort szembeállító nyelv „zöngenyelvnek” számított, még ha nem is illették ezzel az elnevezéssel.

⁴ Az [aspirált] jegy kifejezés az angol [spread glottis] átértelmezése ebben a cikkben.

Következésképpen a laringális realizmus elsősorban a kiindulási alapot jelentő aspiráló nyelvek szempontjából lett alaposan kidolgozva. Ebbe a csoportba tartoznak többek között a germán és a sino-tibeti nyelvek, melyek általános jellemzője az önálló zöngével rendelkező zörejhangok (mint /b, d, g/) és a ZH hiánya. Például az angol *goal* 'gól' és *coal* 'szén' szavak első mássalhangzója megnyilatkozás elején egyaránt zöngétlen /k/-nak hangzik, ám utóbbi hehezett (azaz elnyújtott felpattanás utáni zörejjel felruházott) [k^h]. További példaként a *matchbox* főnév angolul zöngétlen mássalhangzók kapcsolatát tartalmazza: ['mætʃbɒks], ellentétben a szó zöngenyelvekben meghonosodott változatával, melyekben a /b/ zöngésen ejtődik, és így magához hasonítja az előtte álló zörejhangot is, mint a magyar ['mɛdʒbɒks] szóban (vö. Balogné Bérces–Huber 2010a: 60–61). A zöngenyelvekben ugyanis – mint amilyen a magyar, valamint a szláv és az újlatin nyelvek – minden mássalhangzó rendelkezhet önálló zöngével, és egymást követő zörejhangok között ZH jön létre, vagyis a mássalhangzók jobbról balra megosztják zöngességi értéküket. A ZH iránya alapvetően *regresszív*, vagyis hátrafelé ható, mint például a (lengy.) *liczba* ['lʲidʒba] 'szám' és *zabka* ['zapka] 'béka' szavakban (vö. Cyran 2016).⁵

Leegyszerűsítve a laringális realizmus tanulságait, az Európában beszélt nyelveknek két csoportja van: az egyikben a zörejhangok aktív zöngével rendelkeznek (például szláv és újlatin nyelvek), a másikban nem (például germán és kelta nyelvek). Mindazonáltal valószínűleg nem létezik olyan nyelvek közötti általánosításra berendezkedett fonológiaelméleti irányzat, amely stabil lábakon állna, hiszen nyelvek között általánosítani csak elnagyoltan lehet. Ugyanakkor a fonológiának épp az a célja, hogy olyan kategorikus különbségeket tételezzon fel nyelvek között, melyek a tudvalevőleg fokozatos, kategóriák közötti kontinuumszerű átmenetekkel dolgozó fonetika számára értelmezhetetlenek.

A laringális realizmus fonológiai általánosításait számos fonetikai probléma nehezíti, ugyanis konkrét nyelvi adatok hajlamosak ellentmondani az aspiráló és a zöngenyelvek éles megkülönböztetésének. Akadnak nyelvek, melyek látszólag a két csoport határmezsgyéjén billegnek, mint például a svéd, mely Ringen és Helgason (2004, 2008) szerint aspiráló nyelv léte a ZH-hoz hasonló adatokat mutat; vagy a skót angol, illetve a holland, melyek germán létükre zöngenyelvnek tűnnek (Honeybone 2005; Iverson–Salmons 2008;

⁵ A germán nyelvekre általában jellemzőnek tartott *progresszív* (azaz előre ható) zöngességi hasonulás (mint az angol *do*[gz] 'kutyák' és *e*[gz]*am* 'vizsga' szavakban) a laringális realizmus keretében igazából nem is ZH, hanem lenicío eredménye (vö. Honeybone 2002, 2005).

van der Hulst 2015). A szerzők többnyire kontaktushatást sejtenek az események hátterében (vö. Balogné Bérces–Huber 2010a, 2010b).

Másfelől a laringális realizmus alapvetően fonológiai, és nem fonetikai irányzat (mégha jelentékeny fonetikai alapokra is épül), így nem minden fonetikai különbségnek tulajdonít fonológiai jelentőséget (vö. Cyran 2014). Cyran (2011, 2014, 2016) az iméntiekhez hasonló laringális viselkedésbeli „devianciát” mutat ki a lengyel nyelv két változata (északkeleti és délnyugati) között: az egyikben fonológiai természetű, a másikban csupán spontán és passzív zöngésülést feltételez. Utóbbi – az általa *Krakkó–Poznań-lengyelnek* hívott változat – minden zöngés szegmentum előtt hajlamos lehet a zöngésítésre (legyen az zörejhang, zengőhang vagy magánhangzó), ám ennek a szerző nem tulajdonít fonológiai jelentőséget.⁶ Konklúzióképpen pedig a laringális realizmus elnevezést saját rendhagyó példáiból kifolyólag *laringális relativizmusra* módosítja.⁷

Mindazonáltal, mivel a laringális realizmus elsősorban az aspiráló nyelvek szempontjából lett kidolgozva, általában épp a zöngenyelvek azok, melyek problémát jelenthetnek az elmélet számára. Az egyik legnagyobb ilyen jellegű probléma pedig épp a latinnal tán egyik legközelebbi viszonyban álló újlatin nyelvvel, az olasszal kapcsolatban merül fel, ami jelen tanulmány apropóját is adja.

1.2. Az olasz a zöngenyelvek között

A laringális realizmus hívei között általános egyetértés van abban, hogy a szláv és az újlatin nyelvek zöngenyelvek (vö. Honeybone 2005; Iverson–Salmons 2011; Cyran 2014 stb.). Ám mivel a kutatási láz elsősorban az aspiráló nyelvekkel kapcsolatban rohanta meg az érintetteket, a zöngenyelvekkel kevésbé foglalkoztak részletesen; már csak azért is, mert ezeknek a nyelveknek a laringális működéséről rengetegen számoltak be korábban, más elméleti keretek között (vö. Ladefoged 1973; Westbury–Keating 1986; van Rooy–Wissing 2001; Wetzels–Mascaró 2001).

A zöngenyelvek fő fonológiai ismérvei, hogy a zörejhangok önálló zöngéértékkel rendelkezhetnek, zöngésségi oppozícióban állnak és ZH-ban vesznek részt; valamint az aspirációnak (amely fonetikailag kisebb-nagyobb mértékben minden nyelvre jellemző lehet) nincs fonológiai szerepe. A zöngenyelve-

⁶ A magyar nyelvnek is vannak hasonló laringális viselkedésű változatai, például egyes Zala megyei nyelvjárások, melyekben a zengőhangok, a /v/ és a magánhangzók is okozhatnak zöngésülést, például: *bi[dz]i[g]li*, *megi[ʒ]mer*, *jó é[d]vagyat!*, stb. (Saját gyűjtés alapján.)

⁷ Ebben a tanulmányban ettől függetlenül laringális realizmusnak fogom hívní ezt az elméletet.

ket és az aspiráló nyelveket számos fonetikai tényező is megkülönbözteti, melyek javarészt a zörejhangok zöngékezdési idejéhez (továbbiakban VOT)⁸ köthetők. Zöngenyelvekben a zöngés zörejhangokat korai zöngékezdés, míg a zöngétleneket rövid VOT-szakasz jellemzi (vö. Cyran 2011; Iverson–Salmons 2011). Az ebben a bekezdésben felsorolt laringális tulajdonságok eddigi tudásunk szerint csakugyan mind jellemzők a szláv és az újlatin nyelvekre. Egy újabb keletű kutatás azonban nemrég azzal állt elő, hogy az olasz nyelvben és dialektusaiban nincs regresszív zöngésségi hasonulás (Huszthy 2016a, 2016b).

A latin nyelvben bizonyára volt zöngésségi oppozíció és ZH, amiről többek között ókori és kora középkori feliratok árulkodnak, melyekben a [p, t, k] hangok helyén <b, d, g> betűk szerepelnek, és fordítva (vö. Cser 2016). Az újlatin nyelvek is a latin feltételezett viselkedéséhez hasonló mintát követnek szinkroniában. Akusztikailag megnyilatkozás elején a zöngés zörejhangok hosszú zöngékezdést mutatnak, többnyire minden környezetben zöngésségi oppozícióban állnak (néhány újlatin nyelvben fordul csak elő szóvégi zöngétlenedés, például a katalánban), valamint ZH-ban vesznek részt. A ZH szimmetrikus, vagyis zöngés–zöngétlen (D+T → TT)⁹ és zöngétlen–zöngés (T+D → DD) sorrendben is végbemegy.¹⁰ Jó néhány újlatin nyelv ugyan korlátozza a zörejhangok kódában való megjelenését, ám a ZH működése jövevényszavakon is jól tesztelhető; példaként a D+T kapcsolatra: (ang., ném.) vo[ɖkʰ]a ↔ (fr., rom., port.) vo[tk]a, (sp., kat.) vo[θk]a; valamint a T+D kapcsolatra: (ang., ném.) foo[tɓ]all ↔ (fr., rom., port.) foo[ɖb]all, (sp., kat.) fú[ɖb]ol.¹¹

Olasz beszélők ellenben jellemzően magánhangzó-betoldással kerülik el a zörejhangok kódában való megjelenését, például: *foot[ə]ball*, *vod[ə]ka*. Előfordul azonban, hogy nem toldanak be magánhangzót, és ilyenkor a ZH sem jelenik meg a kiejtésükben: úgy tűnik, hogy fonetikailag képesek arra a fonológiai képtelenségre, hogy szorosan egymás mellett ejtsenek egy teljesen zöngétlen és egy teljesen zöngés zörejhangot: *foo[tɓ]all*, *vo[ɖk]a*; erről az eshetőségről a tanulmány 2. pontjában számolok be részletesen.¹²

⁸ Az angol „voice onset time” kifejezés rövidítése, melyet a magyar nyelvű szakirodalom is VOT-ként emleget.

⁹ A D itt zöngés zörejhangot, a T pedig zöngétlen zörejhangot jelent.

¹⁰ A latinban a ZH ellenben aszimmetrikus volt, csak a TT-típus volt jellemző (Cser 2016).

¹¹ A *vodka* és a *football* szavak mássalhangzócsoportjaiban más zöngenyelvekben is ZH megy végbe, így például a szláv nyelveken, valamint magyarul: vo[tk]a, fu[ɖb]all.

1.3. Az olasz zörejhangok jellemzői

Az olasz köznyelv hangkészletében 14 fonéma értékű zörejhang szerepel: hat zárhang /p, t, k; b, d, g/, négy réshang /f, v; s, ʃ¹³ és négy affrikáta /ts, tʃ; dz, dʒ/. Nyelvjárásokban és a regionális köznyelvi változatokban ezeken kívül (illetve ezek kombinatorikus variánsaiként) feltűnnek még palatális zárhangok [c, ɟ] (közép- és délolasz területeken) és retroflexek [ʈ, ɟʰ] (főként Szicíliában); valamint bilabiális, interdentális, veláris és glottális réshangok [ɸ, β; θ, ð; x, ɣ; h, ɦ] (elsősorban Toszkánában); (vö. Bertinetto–Loporcaro 2005; Marotta 2008; Krämer 2009).

Ahogy az előző pontban említettem, az olasz nyelvben és dialektusaiban a zörejhangok zöngésség szerinti oppozícióban állnak, vagyis a [zöngés] jegy disztinktív szerepű, mind szó elején, mind szó közepén, például: (ol.) [p]aia 'párok' ↔ [b]aia 'öböl', [tɔ] 'nesze!' ↔ [dɔ] 'ad, E/1', por[k]o 'disznó' ↔ por[g]o 'átnyújt, E/1', stb. Zörejhangok szó végén való megjelenését tiltja az olasz fonotaktika (vö. Bertinetto–Loporcaro 2005; Krämer 2009), ilyen esetben jövevényszavakban általában magánhangzó-betoldás történik, például: *beefsteak* → (ol.) *bistecca*; *pamphlet* → (ol.) *panfletto*; *flirt* → (ol.) ['flɛrtə]; *handicap* → (ol.) [endi'kappə]; stb. (vö. Domokos 2001).

Fonetikai szempontból a megnyilatkozás eleji és a nem interszonoráns környezetben megjelenő zörejhangok is teljes zöngéértékkel rendelkeznek az olaszban, amit az 1. ábrán egy Praattal (Boersma–Weenink 2016) készült hangszíneképen szemléltetek.

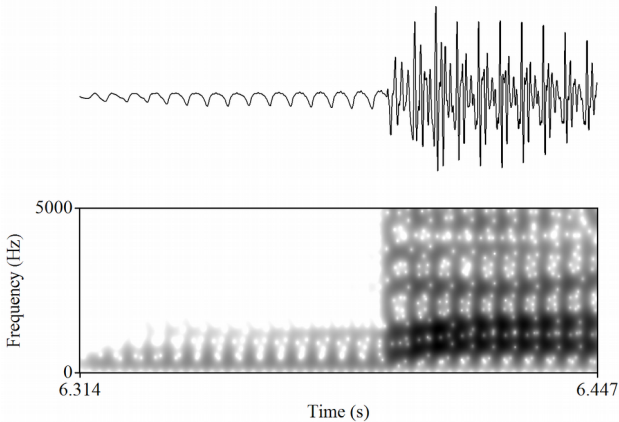
A tanulmány hátralévő részében saját adatgyűjtésemből fogok példákat hozni. Mindenképpen szót kell ejtenem röviden tanulmányom korpuszáról; ugyanakkor terjedelmi megfontolásokból – valamint tekintve, hogy elsősorban fonológiai érdekeltségű tanulmányról van szó – az adatgyűjtés körülményeiről és a módszertani jellemzőkről itt nem számolok be részletesen (az erre vonatkozó teljes ismertetés a még készülő doktori disszertációmban lesz olvasható).

A korpuszom stúdiófelvételekből áll, melyeket több lépésben készítettem, eddig összesen tizenöt olasz anyanyelvű adatközlővel, az MTA Nyelvtudományi Intézetében és a Pisai Scuola Normale Superiore fonetikai műhelyében. Az adatközlők Olaszország különböző részeiről származnak, ami a dialektális

¹² Megjegyzendő, hogy fonetikai szempontból olykor valamennyi említett zöngenyelvben megfigyelhető részleges hasonulás vagy a ZH esetleges hiánya (főleg a portugál adatokban), ám az olasz kategorikus fonológiai különbséget mutat a többi zöngenyelvhez képest, amennyiben a ZH teljes egészében hiányzik az adatokból.

¹³ A zöngés szibilánsok [z, ʒ] valamennyi dialektális területen kiegészítő eloszlásban állnak a zöngétlenekkel /s, ʃ/ (vö. Krämer 2009).

akcentusok összevetése miatt is hasznos (főleg azért, mert a ZH viselkedésében nem tapasztalhatók dialektális eltérések).¹⁴ Fejenként nagyjából félóra hanganyag készült velük, melynek során tizenkilenc rövid olasz szöveget kellett ötször elismételniük, a szövegek különböző laringális változókkal felszerelt célszavakat tartalmaztak (többnyire jövevényszavakat és idegen tulajdonneveket; elsősorban a ZH két irányára és a szóvégi zöngétlenedésre fókuszálva).

1. ábra: A *ba* [ba] hangsor olasz ejtémódja szó elején

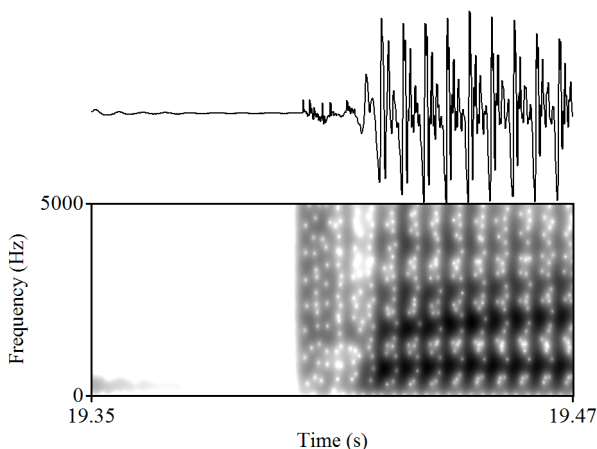
A hangszíneképen jól látható, hogy a megnyilatkozás elején szereplő [b] hangot az adatközlő zöngenyelvhez méltón, teljesen zöngésen ejti. A beszélő délolasz származására utal a [b] megnyújtása (26 éves pugliai, női adatközlőről van szó), ugyanis a zöngés bilabiális zárhang minden környezetben (így mondat elején is) hosszan ejtődik valamennyi délolasz nyelvjárási régióban. Ezt a [b] hangot a közép- és északolasz beszélők is hasonlóan zöngésen ejtették, csak éppenséggel rövidebben.

A pozitív zöngéértéket (miszerint a hangszalagok a mássalhangzó zárszakasza idején is rezgésben vannak) a spektrogramon az alsó szürke sáv, valamint a kirajzolódó hanghullámok jelölik. Zöngétlen zárhangok esetén ellenben hanghullámok nem láthatók, és elszíneződés sem jelenik meg a spektrogramon: éppen ezek a fonetikai jellemzői az aspiráló nyelvekben a szóeleji /b, d, g/ hangoknak (vö. Iverson–Salmons 1995, 1999).

¹⁴ Az adatközlők származási helyei tartományok szerint (északról dél felé haladva): Trentino-Alto Adige, Veneto, Emilia-Romagna, Szardínia, Lazio, Campania, Puglia, Calabria.

Az olasz adatközlők által kiejtett valamennyi zöngés zárhang az 1. ábrához hasonló akusztikus megjelenést mutat: vagyis önálló zöngével rendelkező zörejhangokról van szó. Mindez a zöngenyelvek legfontosabb fonetikai jellemzője (ami fonológiai szempontból magával vonja a zöngésségi oppozíciót és az aktív zöngét, vagyis a ZH-ban való részvételt), tehát ebből a megközelítésből az olasz mindenképpen zöngenyelvnek, és nem aspiráló nyelvnek mondható.

A zöngétlen zárhangok /p, t, k/ ejtését illetően azonban újabb furcsaságot mutat az olasz hangtan, ezek a mássalhangzók ugyanis többnyire enyhén aspiráltan jelennek meg a hangszínképeken, vö. a 2. ábrán szereplő hangszínképet (az adatközlő egy húszéves lány Emilia-Romagnából).

2. ábra: A pa [pa] hangsor olasz ejtémódja

A 2. ábrán szereplő hangszínképen (amely a *panini* 'szendvicsek' szó elejét mutatja, és egy példamondatból lett kivágva) egy enyhén aspirált zöngétlen [p] tűnik fel. Az aspirációra a VOT szakasz viszonylagos megnyúlásából lehet következtetni, amelyet a felpattanáskor megjelenő aszimmetrikus hullámok jeleznek, valamint a halványszürke függőleges sáv a spektrogramon. Ez a 19 milliszekundumos VOT átlagosan ugyan jóval rövidebb az aspirációs nyelvekben jellemzően megjelenő aspirációnál (a német zöngétlen zörejhangokat például 50 ms körüli VOT szakasz jellemzi, vö. Jessen–Ringen 2002), ám csaknem duplája a zöngenyelvekben mért adatoknak (ahol a [p] átlagos VOT szakasza kevesebb mint 10 ms, vö. Beckman–Jessen–Ringen 2013).

Korábban Stevens–Hajek (2010) is számot adtak arról, hogy az olasz nyelv valamennyi területi ejtémódjára jellemző a zöngétlen zárhangok enyhe aspirálása. Ám azt is felmérték, hogy ezt a viszonylag csekély mértékű aspirációt a beszélők nem érzékelik, kivéve a calabriai olasz változatokban (a calabriai dialektusokban és az ott beszélt regionális olasz köznyelvben ugyanis jóval nagyobb az aspiráció mértéke a többi olasz változathoz képest).

Az adatokban tapasztalt enyhe aspiráció ellenére továbbra is azt állítom, hogy az olasz zöngenyelv. Az aspirációnak eszerint nem tulajdonítok fonológiai jelentőséget, és azt állítom, hogy az olasz laringális oppozícióban a [zöng]e jegy jut jelöltségi szerephez, nem pedig az [aspirált]. Az aspiráció tehát a zöngétlen zárhangok fonetikai kísérőeleme lehet az olaszban, amely ugyanakkor nem következetes az adatokban, és átlagosan kisebb mértékű az aspirációs nyelvekben következetesen megjelenő aspirációnál: mindez azért lehetséges, mert ez a tulajdonság fonológiaiilag irreleváns az olaszban.

Az ebben a pontban elhangzottak (a zöngés zörejhangokat tekintve teljes mértékben, a zöngétlenek esetében nagyjából) beleillenek a laringális realizmus zöngenyelvekről alkotott elképzelésébe, amiért is az olaszt a zöngenyelvek közé sorolom (erre a kérdésre ugyanakkor a tanulmány 3.1. pontjában még visszatérek). Ezek után nincs más hátra, mint megpróbálni magyarázatot találni erre a kérdésre: mégis hogyan hiányozhat az olaszból a zöngésségi hasonulás?

2. A zöngésségi hasonulás hiánya az olaszban

Az olasz hangtannal foglalkozó szakirodalom egyáltalán nem említi olyasmit, hogy az olaszban vagy dialektusaiban ne lenne ZH. Azt viszont említi, hogy a ZH az olaszban csak az /s/ fonémára korlátozódik, és zengőhangok is kiváltják, például: *pa[s]ta* 'tészta', *[s]paro* 'lövés', de: *[z]degn*o 'méltatlan', *[z]barra* 'sorompó', *[z]guardo* 'tekintet', *[z]vuotare* 'kiürít'; *[z]nob* 'sznob', *tra[z]loco* 'elköltözés', *a[z]ma* 'asztma', stb. Abban az igen ritka helyzetben pedig, mikor az /s/ szóhatáron találkozna zöngés mássalhangzóval, a ZH nem működik, például: *autobu[s] bianco* 'fehér busz' (vö. Nespor 1993; Bertinetto–Loporcaro 2005; Krämer 2003, 2005, 2009; Baroni 2014).

Ez fonológiaiilag mindenképpen gyanús. A ZH /s/-re korlátozódása egy részről ugyan érthető, mert az olasz nyelv natív szókincsében az egyetlen lehetséges zörejhangkapcsolat az /sC/.¹⁵ Másrésztől azonban nem érthető, mert az /s/ zöngésülése az olaszban olyan tulajdonságokkal rendelkezik, amelyek általában nem jellemzők a többi zöngenyelvből ismert ZH-ra. A regresszív

¹⁵ Az /sC/-n kívül minden egyéb mássalhangzócsoport egyszerűsödött az olasz nyelv történetében, hely szerinti hasonulás vagy törlés által, például: (lat.) *abstract(us)* → (ol.) *astratto*.

zöngésségi hasonulás ugyanis posztexikális folyamat, minden környezetben automatikusan végbemegy, így a szóhatár nem képezhet számára kivételt, mint az olaszban. A zengőhangok előtti zöngésülés is eltér a megszokott mintától (bár erre van példa más zöngenyelvekből is, például a spanyolból, a katalánból és a portugálból, valamint egyes szláv nyelvekből is), hiszen a zengőhangok a [zöngés] jegy szempontjából nincsenek specifikálva, így fonológiaiag nem lehetnek a ZH aktív előidézői, csak fonetikailag (vö. Bárkányi 2014; Cyran 2014).

Emellett vannak az olaszban olyan jövevényszavak és *kultizmusok* (azaz újonnan használatba került latin vagy görög eredetre visszatekintő szavak), melyek tartalmazznak más zörejhangkapcsolatokat, ám ezek kiejtésében az olaszok nem alkalmaznak ZH-t, például: *a[bs]ide* 'apszis', *a[fg]ano* 'afgán', *su[bk]ultura* 'szubkultúra', *eczema* [ek'dzɛ:ma] 'ekcéma', stb.

Elképzeltető, hogy a ZH csak a szibilánsok előjoga az olaszban, hiszen a szibilánsok más tekintetben is hajlamosak a deviáns viselkedésre (vö. Bertinetto–Loporcaro 2005; Huszthy 2016a), de ebben a történetben túl sok a bizzar rendellenesség ahhoz, hogy alapos körüljárás nélkül elfogadhassuk; erre tesztek kísérletet a tanulmány második felében. Javaslatom szerint az /s/ más-salhangzó előtti zöngésülése az olasz fonológiában igazából nem is ZH, hanem leníció eredménye, vagyis interszonoráns környezetben minden szibiláns zöngésülhet az olaszban. Ezzel az olasz nyelv és dialektusai a zöngenyelvek egy olyan csoportját képezik, melyben nem kötelező a ZH.

2.1. Adatok a ZH hiányára

Az itt következő adatok alapján úgy tűnik, az olasz egy olyan különleges nyelv, amelyben fonetikailag lehetséges a különböző zöngésségi értékű zörejhangok szoros egymás melletti megjelenése. Később amellet fogok érvelni, hogy ez azonban fonológiaiag lehetetlen, amivel a beszélők tudat alatt tisztában is vannak, ugyanis minden lehetséges módszerrel igyekeznek elkerülni a különböző zöngésségű zörejhangok egymás mellé kerülését. Ez alól kivétel a ZH, amely úgy tűnik, nem szerepel a fonológiai készletükben.

A ZH viselkedését elsősorban jövevényszavakon vizsgálom, ám a jövevényszavak nem árulnak el kevesebbet egy nyelv szinkrón fonológiájáról, mint az anyanyelvi szókincs szavai, ugyanis produktivitásukat elvesztett, lexicizálódott műveletek nem mennek végbe rajtuk, amelyek ellenben a natív szókincsbe hajlamosak beleragadni. Tehát «bizonyos értelemben „vegytisztabb” formában tanulmányozható egy nyelv valóban produktív fonológiája a

jövevénytiszta szavakon, mint a szókincs sokféle zárvánnyal, szabálytalansággal terhelt régebbi rétegeiben» (Siptár 1994: 187).

Az adatközlőkkel elisméltetett olasz szövegekben 60 olyan mássalhangzócsoportot tartalmazó célszót (jövevénytiszta szót és idegen tulajdonnevet) helyeztem el, melyekben hagyományos zöngényelvekben ZH-nak kell lejátszódnia. A korpusz felvételei között ugyanakkor elvéve található csak olyan esetek, mikor az olaszok valóban ZH-t alkalmaznak, ezek nagy része pedig /sC/ csoporthoz kötődik. Azonban az /sC/ kapcsolatok között is számos olyan akad felvételeken, amelyből hiányzik a ZH.

1. táblázat: A ZH hiánya tíz kiragadott célszóban

		Célszó	Leggyakoribb ejtémódok
a.	D + T	<i>vodka</i>	['vɔ:dka], ['vɔ:dəka]
b.		<i>ragtime</i>	[reg'tajmə], [ret'tajmə]
c.		<i>gangster</i>	['gəŋgster], ['gəŋgəster]
d.		<i>sovchoz</i>	['sɔ:vkɔts]
e.		<i>Singspiel</i>	['sɪŋgʃpil], ['sɪŋgəʃpil]
f.	T + D	<i>McDonald's</i>	[mek'dɔ:naldə], [mek'dɔ:nalts]
g.		<i>outdoor</i>	['awtdɔr], ['awtədɔr], ['awddɔr]
h.		<i>Sampdoria</i>	[səmp'dɔ:rja], [səmp'ədɔ:rja]
i.		<i>upgrade</i>	[əp'grejdə], [əpə'grejdə]
j.		<i>surfboard</i>	['sɛrfbɔrdə], [sɛrf'bɔrdə]

Az adatok alapján úgy tűnik, hogy az adatközlők szinte menekülni szeretnének abból a helyzetből, hogy zöngés és zöngétlen zörejhangokat egymás mellett ejtsenek. Ez az attitűd érthető lehet, ha azt feltételezzük, hogy fonológiai készletükben nem rendelkeznek az eltérő zöngésségű elemek kiejtésének leggyorsabb javító stratégiájával, a zöngésségi hasonlással. A mássalhangzócsoportok megvalósításához ehelyett egyéb javító stratégiákhoz folyamodnak, mint a magánhangzó-betoldás, a képzés helye szerinti hasonulás és a mássalhangzó-törlés, illetve nagy ritkán a két mássalhangzó közötti, rendkívül rövid szünet beiktatása; ezek között is azonban messze leggyakoribb a svá betoldás.

A javító stratégiáknak azért is van fontos szerepük, mert az olasz nyelv fonotaktikájában történetileg rosszul formálódnak számítanak a zárhangot követő mássalhangzók (azaz a TC kapcsolatok). Ezek a csoportok az olasz nyelv története folyamán regresszív helyhasonlással vagy a zárhang törlésé-

vel kerültek kijavításra, ahogy a 15-ös lábjegyzetben szereplő (ol.) *astratto* 'absztrakt' szó példája is mutatta. Ez a két javító stratégia azonban a mai szinkrón olasz nyelvváltozatokban úgy tűnik, hogy elveszti a produktivitását, helyettük egyre gyakrabban jelenik meg a két mássalhangzó közötti svá. Az okok feltehetőleg a szinkrón olasz fonológia konzervativitásában keresendők: eszerint az olaszok sokkal inkább hajlamosak megoldani a szavak fonológiai szerkezetét, mint elvenni a rendelkezésre álló elemekből (Husztly 2015). Elképzelhető, hogy a ZH hiánya is hasonló hangtani elvre vezethető vissza, amennyiben a zöngésségi érték megváltoztatása is megsérti a fonológiai konzervativitást.

Ezzel párhuzamosan a TC kapcsolatok jelöltségére vonatkozó fonotaktikai megkötés enyhülni látszik a szinkrón olasz hangtanban. Az adatközlők a TC csoportot tartalmazó célszavak kiejtése során kevesebb mint az esetek felében alkalmaztak csak a zörejhangokat elválasztó vagy törlő javító stratégiát. Hely szerinti regresszív hasonulást pedig csak elvétve, „kedvezményezett” hangkörnyezetben hajtottak végre, vagyis olyankor, mikor az artikulációsán könnyebb: ha a kapcsolat második elemének képzési helye előrébb helyezkedik el a szájüregben az első eleménél, például: *rugby* ['rebbi], *McBacon* [mɛb'be:kon], ill. az 1. táblázat b példája: *ragtime* [ret'tajmə]. Ugyanakkor az összes idézett példa előfordul svá betoldással is, valamint javító stratégiák nélkül, a zöngésségi értékek megőrzésével.

2. táblázat: *A szibilánsok zöngésülésének ingadozása hét célszóban*

	Célszavak	Leggyakoribb ejtésmódok
a.	<i>iceberg</i>	['ajsbergə], ['ajzbergə]
b.	<i>backslash</i>	[bek'slɛʃ:(ə)], [bek'zɛʃ:(ə)]
c.	<i>kalashnikov</i>	[ka'la:ʃnikov], [ka'la:ʒnikov]
d.	<i>kashmir</i>	['ka:ʃmɪr], ['ka:ʒmɪr]
e.	<i>krishna</i>	['kri:ʃna], ['kri:sna], ['kri:zna]
f.	<i>uzbeco</i> 'üzbég'	[uz'bɛ:ko], [uts'bɛ:ko], [udz'bɛ:ko]
g.	<i>samizdat</i>	[sa'mi:tsdat], [sa'mi:dzdat]

A 2. táblázatban gyűjtött példák szintén zavarba ejtőek, ugyanis kétségbe vonják az /sC/ kapcsolatokban történő ZH hasonulásként való működését. Ahogy korábban említettem, a szibilánsok több tekintetben is kivételezett elemek az olasz fonológiában, és ahogy az adatokból kitűnik, spontán zöngésülésben részesülhetnek interszonoráns környezetben. Ez a zöngésülés azonban feltehetőleg nem regresszív zöngésségi hasonulás, amire a legfontosabb érv,

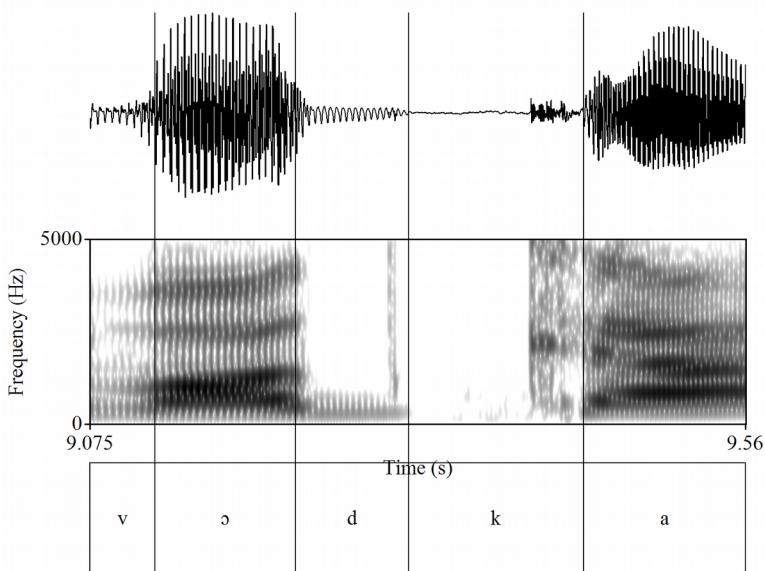
hogy nem kizárólagos folyamat, lehetnek alóla kivételek és egy adott szó megvalósításában is variáció figyelhető meg egyazon adatközlő kiejtésében is. Ezenkívül jól látható, hogy minden [szibiláns] jegyű szegmentumra vonatkozhat a spontán zöngésülés, a palatális [ʃ]-re és az affrikátákra is. A zöngésülés zengőhangok előtt is lehetséges, de ami ennél meglepőbb, elmaradása zörejhangok előtt is előfordul, mint az *a* példában.

Talán a *b* példa a legmeggyőzőbb arra nézve, hogy az /s/ adatokban található zöngésülése nem azonos a többi zöngenyelvből ismert ZH-val. A felvételeken ugyanis a *backslash* szó ejtése éppúgy előfordul zöngés [z]-vel is, mint zöngétlen [s]-szel. Ám a zöngés szibiláns előtt álló [k] hang egyetlen esetben sem válik zöngés [g]-vé, ahogyan azt zöngenyelvekben a ZH-tól várnánk. Ha az /s/ zöngésülése az [l] előtt ZH volna, éppúgy hasonulást várnánk a [z]-t megelőző [k] esetében is. Ez a fajta spontán zöngésedés azonban úgy tűnik, csak a szibilánsokra van hatással, vagyis nem olyan posztexikális folyamatról van szó, mint amilyen a ZH; inkább leníció állhat az események hátterében.

2.2. A ZH hiánya hangszínképeken

Az előző pontban említett javító stratégiák nagyszámú megjelenése egyértelműen arról árulkodik, hogy a zöngés és zöngétlen zörejhangok kapcsolata egy fonológiaiilag megoldandó helyzet az olaszban. A ZH ellenben nem kínál megoldási alternatívaként az olasz beszélők számára, így a mássalhangzócsoport gyakran kijavítatlan marad; erre hozok látványos példákat a következőkben.

A 3. ábrán a *vodka* szó olasz kiejtése látható egy Praattal készült hangszínképen. Az adatközlő egy 25 éves, északolasz női beszélő, Emilia-Romagna tartományból.

3. ábra: A vodka szó olasz kiejtése

A hangszíneképből egyértelműen leolvasható a ZH hiánya, és ezzel párhuzamosan az olasz zöngenyelv mivolta is, hiszen a [d] hang teljesen zöngésen jelenik meg az ábrán, amit a spektrogram alsó sávjában látható sűrű elszíneződés és a hanghullámok jeleznek. A [k] ellenben zöngétlen, amit a fehér folt, valamint a zárszakaszban látható egyenes hanghullám tesz egyértelművé.

A két zörejhange között nincs magánhangzó-betoldás, azok közvetlenül egymás mellett állnak. Az enyhe sűrű elszíneződés a [d] zárszakaszának végén a felpattanást jelzi; az olasz adatokban valamennyi zörejhange felpattan mássalhangzó előtti helyzetben, ami szintén különlegesség, hiszen a TC kapcsolatok artikulációjakor sok nyelvben nem pattan fel az első mássalhangzó. Úgy tűnik tehát, hogy az olasz nyelvben a TC kapcsolatok nem tudnak koartikulálódni (ez a csoport fonológiai rosszul formáltságát jelzi). A [k] felpattanás utáni zöreje ugyan több mint kétszer olyan hosszú az ábrán, mint a [d] VOT-ja, amivel egy enyhén aspirált zörejhangegá válik, de mint az 1.3. pont-

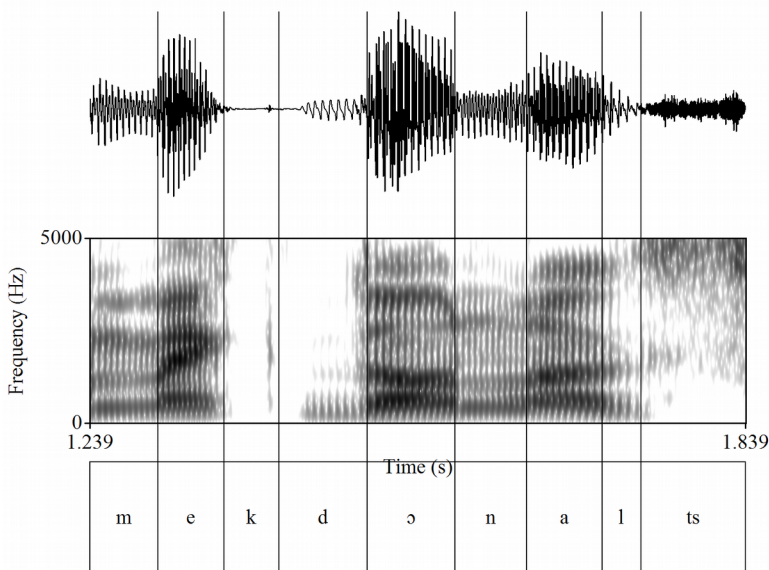
ban már említettem, ennek a fokú aspirációnak nem tulajdonítok fonológiai jelentőséget.

Valamennyi olasz adatközlő többé-kevésbé a 3. ábrán látottakhoz hasonlóan ejtette ki a *vodka* szót (vagyis ZH nélkül és az első mássalhangzó felpattanásával). Svá-betoldás kevesebb mint az előfordulások felében volt tetten érhető, a többi esetben a szó bármiféle javító stratégia nélkül hangzik el, a zörejhangok zöngésségi értékeinek teljes megőrzésével.

Feltűnnek azonban a felvételeken olyan, akár javító stratégiaként is értelmezhető artikulációs „fogások”, melyek szintén azt sejtetik, hogy a beszélők számára komoly problémát jelent a ZH hiánya. Olykor találkozni lehet az adatok között olyan esetekkel, melyekben nehezen eldönthető, hogy a beszélők beiktatnak-e egy igen rövid, 10 ms körüli szünetet a két zörejhang közé. A 3. ábrán is elgondolkodtató, hogy a [d] felpattanása utáni fehérség a spektrogramon egy rendkívül rövid szünetet jelent-e. Mindez sajnos megállapíthatatlan, még olyan tisztaságú felvétel esetén is, mint amit az ábra mutat, ugyanis az egyenes hanghullám és a spektrogramon látható fehérség, amely akár szünetként is értelmezhető, a mássalhangzó zárszakaszának eleje is lehet. Akadnak viszont egyértelműbben beazonosítható „artikulációs javító stratégiák” is az adatok között, melyek a zöngé intenzitásának spontán növeléséhez vagy csökkentéséhez köthetők.

A 4. ábrán közölt hangszíneképen a *McDonald's* szó egy tipikus olasz kiejtése látható, az adatközlő egy 23 éves férfi beszélő Veneto tartományból. Az ejtémód fonetikai átírása [mek'do:nalts] (vö. az 1. táblázat *f* elemének második átírásával).¹⁶ Az ábrán jól kivehető, hogy a [kd] kapcsolat nyitó zárhangja felpattan a rákövetkező mássalhangzó előtt, és teljesen zöngétlen [k]-ként realizálódik. A [d] artikulációja azonban szintén zöngétlenül kezdődik, mintha progresszív zöngétlenedésről lenne szó. A helyzet azonban különböző, mert hogy ebben az esetben a zöngétlen [k] és a zöngés [d] artikulációs elválasztásáról van szó, mégpedig oly módon, hogy a [d] ejtése zöngétlenül indul, de még a zárszakasz egyharmada körül zöngét kap, és az artikulációja teljesen zöngésen fejeződik be. Percepciósan pedig mindenképpen zöngés [d]-nek észlelhető. A felvételeken ez a szó minden egyes alkalommal svá-betoldás nélkül és ZH híján hangzik el. A beszélők azonban a [d] zöngésségét általában pár milliszekundummal a [k] felpattanását követően „erősítik fel”, ahogy az ábrán is látható.

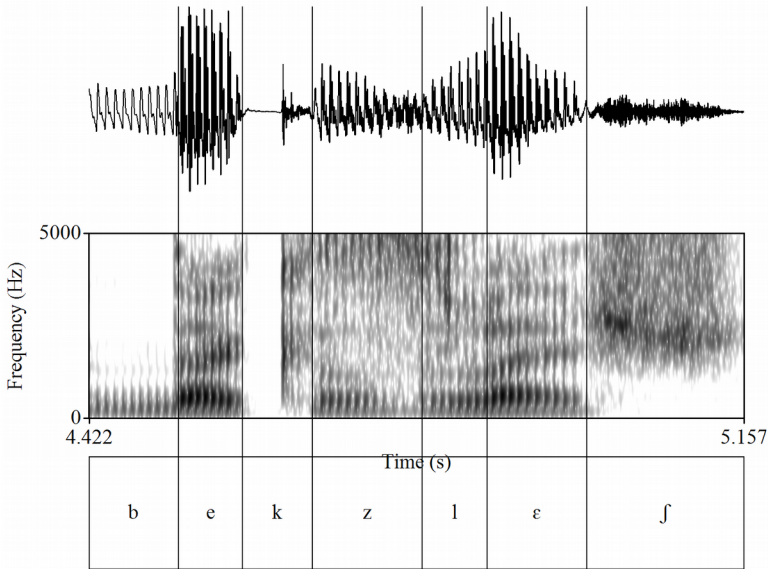
¹⁶ Megjegyzendő, hogy olaszul ez a szó általában szóvégi /s/ nélkül hangzik el, így is lexikalizálódott a beszélt nyelvi változatokban: [mek'do:naldə]. Az adatközlők a felvételeken hol így, hol pedig szóvégi affrikátával ejtették ezt a szót.

4. ábra: A *McDonald's* szó olasz kiejtése

A zöngékezdés késleltetett megjelenése tipikus „artikulációs javító stratégiának” tűnik az olasz beszélők körében, a T+D csoportok ejtésekor. Emellett előfordul a zöngé „lehalkítása” is, D+T kapcsolatok esetén, persze csak abban az esetben, mikor a zörejhangok közé nem ékelődik be egy hosszabb-rövidebb svá. A magánhangzó-betoldás egyébként főleg a D+T csoportok esetén gyakori, ugyanis a svá a zöngés zárhang felpattanásának is a része lehet. A *McDonald's* szó kiejtésekor ellenben egyetlen adatközlő sem alkalmazott svá betoldást, ami egyrészt a zöngétlen és zöngés hangsorrendnek, másrészt a szó használati gyakoriságának is köszönhető lehet: úgy tűnik, hogy ez a szó már ZH nélkül lexikalizálódott a beszélt olasz nyelvváltozatokban.

Az 5. ábrán látható, utolsó kiragadott hangszíneképen a *backslash* szó tipikus olasz ejtismódjainak egyikét mutatom be. Mint arra már korábban felhívtam a figyelmet, ez a példa különleges ínycségnék számít, ugyanis több rendellenességet sikerül felmutatnia egyszerre.

5. ábra: A *backslash* szó olasz kiejtése

Az ábrán egy 28 éves férfi adatközlő kiejtése látható, aki Calabriából származik. A szóeleji [b] intenzív zöngéje arra utal, hogy zöngenyelv beszélőjéről van szó, a mássalhangzócsoporthoz tartozó [k] erős felpattanása és megnyúló VOT szakasza azonban aspirált zörejhangot mutat. Az aspiráció ugyanakkor a zárhang csoporton belül elfoglalt helyzetével is magyarázható, és a korábban látott „artikulációs javító stratégiák” egy fajtájaként is felfogható, vagyis a jelentős mértékű felpattanás a ZH hiányának kényelmetlenségéből is adódhat. Emellett az adatközlő calabriai származása is magyarázza az aspirációt (vö. Stevens–Hajek 2010).

A laringális realizmus számára eleve meglepő, hogy a szonoráns előtti /s/ zöngésül, ám ezzel már korábban is találkozhattunk az olasz /s/-zöngésülés jellemzői kapcsán. Az [l] előtti szibiláns zöngétlen ejtéssel is éppúgy előfordul a felvételeken, mint zöngésen, ám az azt megelőző [k] egyszer sem lesz zöngés. Mindez azt sugallja, hogy az /s/ zöngésülése nem azonos a zöngé-

nyelvekre jellemző regresszív zöngésségi hasonulással, hanem spontán zöngésülésről van szó, mely a leníciós folyamatokhoz áll közelebb.

3. Három lehetséges elméleti megközelítés

A cikkem konklúziója alapvetően nem más, mint a kiinduló hipotézis megerősítése, amit már a cím is elárul: az olasz a zöngenyelvek közé tartozik, ám nem működik benne a zöngenyelvek egyik legfontosabb ismérvének számító fonológiai folyamat, a regresszív zöngésségi hasonulás. A ZH hiánya az olaszban diakrón megközelítésből háromféleképpen is magyarázható.

3.1. Esetleg mégis aspiráló nyelv?

Mindenekelőtt érdemes eljátszani a gondolattal, hogy az olasz mégsem zöngenyelv, hanem aspiráló nyelv. Az ebbe a csoportba tartozó nyelvekben nem működik a ZH, jellemző rájuk viszont egy olyasfajta spontán zöngésülési folyamat, amelyben az olasz szibilánsok is érintettek. Az olasz adatokban is megfigyelhető bizonyos mértékű aspiráció a (főleg hangsúlyos szótagban megjelenő) zöngétlen zörejhangok esetében.

Mindezek ellenére úgy gondolom, nem ez a jó magyarázat az olasz fonológia különös laringális viselkedésére. A latin és az újlatin nyelvek a laringális realizmus keretében mind zöngenyelvnek számítanak, ez alól valószínűleg a klasszikus latin földrajzi gócpontjához legközelebb álló olasz sem kivétel.

Elképzeltető esetleg, hogy a Római Birodalom germán anyanyelvű hódítói szubsztrátum hatással lehettek az itáliai újlatin nyelvekre, és aspirálóvá tették azokat. Bár épp a germán hódítók voltak azok, akik meglepő módon elvetették saját nyelvüket, és latin, illetve újlatin nyelveken kezdtek Itáliában kommunikálni (vö. Arnaldi 2003); ennek ellenére természetesen a kiejtésük megőrizhette anyanyelvük bizonyos vonásait, például az aspirációt.

Ugyanakkor a kiragadott hangtani adatok alapján úgy tűnik, hogy az olasz zörejhangok rendelkezhetnek önálló zöngével, megnyilatkozás elején és nem interszonoráns környezetben is, ami az aspiráló nyelvekre egyáltalán nem jellemző. Mindent egybevéve úgy vélem, nagyobb esélye van annak, hogy az olasz egy zöngésségi hasonulást nélkülöző zöngenyelv, minthogy egy önálló és disztinktív zöngével rendelkező aspiráló nyelv. Erre a kérdésre célom lesz visszatérni soron következő kutatásaimban, hogy több oldalról megvilágítva is kizárhassam ezt az eshetőséget.

3.2. Zöngenyelv, azonban...

A másik lehetőség annak a feltételezése, hogy az olasz ugyan mindig zöngenyelv volt, ám sosem volt benne zöngésségi hasonulás; már az ókorban és korai középkorban kialakuló latin *volgárékban* (azaz a vernakuláris, beszélt nyelvi területi változatokban) sem. Többek között ez kényszeríthette a zörejangkapcsolatokat arra, hogy helyhasonulást vagy törlést szenvedjenek el, és így megszűnjenek a működésképtelen ZH lehetséges bemenetei. Ebben a megközelítésben az /sC/ kapcsolatokban későbbiekben lexikalizálódott, szibilánsokra jellemző zöngésülés nem ZH, hanem leníció eredménye. Ez lehetett az egyik oka annak, hogy az /sC/ kapcsolatok nem egyszerűsödtek a többi zörejangkapcsolathoz hasonlóan.

Az ebben a bekezdésben felvetett magyarázat ugyanakkor gyenge lábakon áll. Semmiképpen sem lehet ugyanis a zörejangkapcsolatok történeti feloldását csak a ZH hiányára fogni, valamennyi ilyen jellegű mássalhangzócsoport megszűnt ugyanis az olasz nyelvjárásokban, nem csak az eltérő zöngésségűek.

3.3. Zöngenyelv, és ezért...

A harmadik és egyben legvalószínűbb elméleti magyarázat szerint az olasz mindig is teljesen normális zöngenyelv volt, és ennek megfelelően zöngésségi hasonulás is működött benne a kezdetektől fogva. Ám mivel a zörejangkapcsolatok a nyelv történetében javarészt feloldódtak (ahogy egyébként egymástól függetlenül több újlatin nyelvben is), a ZH egyetlen lehetséges bemenete az /sC/ kapcsolatokhoz fűződött az olaszban. Ez a folyamat lexikalizálódott is, és a nyelv történetében évszázadokig zavartalanul működött. Ám a modern korban számos olyan jövevényszó érkezett az olasz nyelvbe, melyek kihívás elé állították az olasz ZH-t, a beszélők azonban nem tudták azt az /sC/-n kívül más zörejangkapcsolatokra alkalmazni, így egyéb javító stratégiákhoz folyamodtak, mint amilyen a magánhangzó-betoldás.

Az olasz ZH fonológiai státusza is átalakult az új jövevényszavak tömeges érkezésével. A ZH működése először defektív lett, és csak az /sC/ csoportokra korlátozódott, majd egyre inkább az aspiráló nyelvekben feltűnő leníciós zöngésüléshez vált hasonlóná. Így a mai szinkrón nyelvállapotban a szibilánsok már csupán spontán zöngésülésen mennek keresztül az olasz fonológiában, mint például az *iceberg* szóban, amely zöngenyelveken általában zöngés [z]-vel ejtődik, kivéve az olaszban, amelyben hol így, hol úgy.

A következő évek kutatómunkái során ezt a lehetőséget szeretném fonetikai és fonológiai oldalról megtámogatni. Először is a korpuszom jelentős bő-

vítését veszem tervbe (lehetőleg valamennyi újlatin nyelvre kiterjesztve), majd az adatokat fonológiaelméleti elemzéseknek szeretném alávetni, elsősorban optimalitáselméleti megközelítésből. Azt a lehetőséget sem tartom kizártnak, hogy a ZH a jövőben újra elterjedjen az olasz fonológiában, ugyanis találtam erre utaló jeleket a korpuszban, mégpedig kétanyanyelvű olaszok kiejtésében, akiknek másik anyanyelve szintén zöngenyelv, és az onnan megtanult ZH folyamatát az olaszra is alkalmazzák (más olasz adatközlők azonban semmi idegen akcentust nem éreznek az ő beszédükben, így a ZH-t sem érzékelik).

Vagyis elképzelhetőnek tartom, hogy az olasz hangtan pillanatnyi állapota, amely nélkülözi a ZH-t, csupán átmeneti, és a ZH csak addig hiányzik majd az olaszok kiejtéséből, míg a beszélők az egyre gyarapodó nyelvi kontaktusok révén el nem sajátítják. Eszerint fonetikailag (ideiglenesen) lehetséges az az el-lentmondásos állapot, hogy egy zöngenyelvben ne működjön a zöngésségi hasonulás. Fonológiailag azonban valószínűleg ez lehetetlen, és az itt felvázolt helyzet a jövőben talán meg is változni az olasz hangtanban.

Hivatkozások

- Arnaldi, Giralmo 2003. *L'Italia e i suoi invasori*. Milano, Laterza.
- Balogné Bérces Katalin – Huber Dániel 2010a. A germán és újlatin nyelvek kölcsönhatása. In É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) *Nyelvelmélet és kontaktológia*, Piliscsaba, PPKE BTK, 57–70.
- Balogné Bérces Katalin – Huber Dániel 2010b. [voice] and/versus [spread glottis] int he modified Leiden model. *Acta Linguistica Hungarica* 57: 444–457.
- Bárkányi Zsuzsanna 2014. Reflexiones sobre la asimilación de sonoridad de la /s/. In Fábíán Zsuzsanna – Szijj Ildikó – Szilágyi Imre – Déri Balázs (szerk.) *GPS 60: Köszöntő kötet Giampaolo Salvi 60. születésnapjára*, Budapest, ELTE, 25–36.
- Baroni, Antonio 2014. Element Theory and the Magic of /s/. In Eugeniusz Cyran – Jolanta Szpyra Kozłowska (szerk.) *Crossing Phonetics–Phonology lines*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars, 3–30.
- Beckman, Jill – Jessen, Michael – Ringen, Catherine 2009. German fricatives: coda devoicing or positional faithfulness? *Phonology* 26: 231–268.
- Beckman, Jill – Jessen, Michael – Ringen, Catherine 2013. Empirical evidence for laryngeal features: Aspirating vs. true voice languages. *Journal of Linguistics* 49: 259–284.
- Bertinetto, Pier Marco – Loporcaro, Michele 2005. The Sound Pattern of Standard Italian, as Compared with the Varieties Spoken in Florence, Milan and Rome. *Journal of the International Phonetic Association* 35: 131–151.
- Boersma, Paul – Weenink, David 2016. Praat: Doing Phonetics by Computer. 6.0.14. verzió, help menü. www.praat.org

- Cser András 2016. *Aspects of the Phonology and Morphology of Classical Latin*. Megjelenés előtt.
- Cyran, Eugeniusz 2011. Laryngeal realism and laryngeal relativism: Two voicing systems in Polish. *Studies in Polish Linguistics* 6: 45–80.
- Cyran, Eugeniusz 2014. *Between Phonology and Phonetics: Polish Voicing*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter.
- Cyran, Eugeniusz 2016. *Laryngeal relativism: Why? And what now?* Előadás a 13. Old Word Conference in Phonology konferencián, Budapest, ELTE.
- Domokos György 2001. Anglicismi nella lingua italiana. *Verbum Analecta Neolatina* 2: 295–305.
- Helgason, Pétur – Catherine Ringen 2008. Voicing and aspiration in Swedish stops. *Journal of Phonetics* 36: 607–628.
- Honeybone, Patrick 2002. *Germanic obstruent lenition: some mutual implications of theoretical and historical phonology*. PhD Disszertáció. University of Newcastle upon Tyne.
- Honeybone, Patrick 2005. Diachronic evidence in segmental phonology: the case of obstruent laryngeal specification. In Marc van Oostendorp – Jeroen van de Weijer (szerk.) *The internal organization of phonological segments*, Berlin, New York, Mouton de Gruyter, 319–354.
- Honeybone, Patrick 2008. Lenition, weakening and consonantal strength: tracing concepts through the history of phonology. In Joaquim Brandão de Carvalho – Tobias Scheer – Philippe Ségéral (szerk.) *Lenition and fortition*, Berlin, Mouton de Gruyter, 9–93.
- Honeybone, Patrick 2012. Lenition in English. In Terttu Nevalainen – Elizabeth Closs Traugott (szerk.) *Handbook on the history of English: Rethinking approaches to the history of English*, Oxford, Oxford University Press, 773–787.
- Huszthy Bálint 2015. Conservatività come caratteristica fonologica in sincronia. *Verbum Analecta Neolatina* 16: 243–262.
- Huszthy Bálint 2016a. Arguments against the heterosyllabicity of /sC/ clusters in Italian phonology. In Ludmila Veselovská – Jeffrey K. Parrott – Markéta Janebová (szerk.) *Proceedings of the 5th Central European Conference in Linguistics for Postgraduate Students*, Olomouc, Palacký University, 74–85.
- Huszthy Bálint 2016b. Újraelemezhető-e az olasz nyelv fonológiája az olaszok idegen akcentusán keresztül? In *LingDok* 15. Megjelenés előtt.
- van der Hulst, Harry 2015. The laryngeal class in RcvP and voice phenomena in Dutch. In Johanneke Caspers – Yija Chen – Willemijn Heeren – Jos Pacilly – Niels Schiller – Ellen van Zanten (szerk.) *Above and beyond the segments*, Amsterdam, John Benjamins Publishing, 323–349.
- Iosad, Pavel 2012. *Laryngeal realism revisited: voicelessness in Breton*. Előadás a 20. Manchester Phonology Meetingen.
- Iverson, Gregory K. – Salmons, Joseph C. 1995. Aspiration and laryngeal representation in Germanic. *Phonology* 12: 369–396.

- Iverson, Gregory K. – Salmons, Joseph C. 1999. Laryngeal bias in Germanic. *Linguistische Berichte* **178**: 135–151.
- Iverson, Gregory K. – Salmons, Joseph C. 2003. Laryngeal enhancement in early Germanic. *Phonology* **20**: 43–74.
- Iverson, Gregory K. – Salmons, Joseph C. 2008. Germanic aspiration: Phonetic enhancement and language contact. *Sprachwissenschaft* **33**: 257–278.
- Iverson, Gregory K. – Salmons, Joseph C. 2011. Final Devoicing and Final Laryngeal Neutralization. Online: <https://pantherfile.uwm.edu/iverson/www/finaldev.pdf>
- Jessen, Michael – Ringen, Catherine 2002. Laryngeal features in German. *Phonology* **19**: 189–218.
- Krämer, Martin 2003. Intervocalic s-voicing, Geminates and the Richness of the Base in Veneto Italian. *Rivista di Grammatica Generativa* **28**: 71–85.
- Krämer, Martin 2005. Contiguity and Non-Derived Environment Blocking of s-voicing in Lombardian and Tuscan Italian. *Probus* **17**: 227–251.
- Krämer, Martin 2009. *The Phonology of Italian*. Oxford, Oxford University Press.
- Ladefoged, Peter 1973. The features of the larynx. *Journal of Phonetics* **1**: 73–84.
- Marotta, Giovanna 2008. Lenition in Tuscan Italian (Gorgia Toscana). In Joaquim Brandão de Carvalho – Tobias Scheer – Philippe Ségéral (szerk.) *Lenition and fortition*, Berlin, Mouton de Gruyter, 235–271.
- Nespor, Marina 1993. *Fonologia*. Bologna: il Mulino.
- Ringen, Catherine – Pétur Helgason 2004. Distinctive [voice] does not imply regressive assimilation: evidence from Swedish. *International Journal of English Studies* **4**: 53–71.
- van Rooy, Bertus – Wissing, Daan 2001. Distinctive [voice] implies regressive voicing assimilation. In T. Alan Hall (szerk.) *Distinctive feature theory*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter, 295–334.
- Siptár Péter 1994. Mássalhangzók. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 2.*, Budapest, Akadémiai, 183–272.
- Stevens, Mary – Hajek, John 2010. Post-aspiration in standard Italian: some first cross-regional acoustic evidence. *Proceedings of Interspeech 2010*. Makuhari, 1557–1560.
- Westbury, John R. – Keating, Patricia 1986. On the naturalness of stop consonant voicing. *Journal of Linguistics* **22**: 145–166.
- Wetzels, W. Leo – Mascaró, Joan 2001. The typology of voicing and devoicing.

A FÖLÉRENDELT ÖSSZETEVŐ MOZGATÁS ÉS A [FÓKUSZ] JEGY KAPCSOLATÁRÓL

Keresztes Júlia

Bevezetés¹

Jelen tanulmányomban egy empirikus vizsgálat eredményeit mutatom be, melynek célja, hogy a Horváth (2000) tanulmányában közölt adatok megítélését ellenőrizze. A [fókusz] jegy mint szintaktikai jegy létezéséről folyó vitában Horváth (2000) a [fókusz] jegy létezését elveti. Állítását a fölérendelt összetevő mozgatás (*pied-piping*) adataira építi, miszerint a vonatkozó névmás mozgatásban, illetve a kérdőszómozgatásban a fölérendelt összetevő mozgatás korlátozott, míg fókuszmozgatás esetén a megszorítások nem érvényesek a fölérendelt összetevő mozgatásra.

Tanulmányomban egy kísérletet ismertetek, melyben összevetem, hogy milyen megszorítások érvényesek a magyarban a fölérendelt összetevő mozgatásra fókuszmozgatásban, kérdőszómozgatásban és vonatkozó névmás mozgatásban. A dolgozatban előbb áttekintem röviden a fölérendelt összetevő mozgatás elméleti hátterét, majd bemutatom a kísérletet, értelmezem annak eredményeit, végül pedig levonom a következtetéseket.

1. Elméleti háttér

Ebben a részben bemutatom a fölérendelt összetevő mozgatásra vonatkozó főbb megszorítások elméleti hátterét, majd áttérek a magyar fókuszmozgatásról szóló elméletek összevetésére, végül pedig megfogalmazom a kísérlet célját.

1.1. A fölérendelt összetevő mozgatás megszorításai

A fölérendelt összetevő mozgatást (FÖM) először az angolban Ross (1986) írta le. A FÖM-öt egy jegyhordozó elem mozgatása váltja ki, mely be van ágyazva egy nagyobb konstituensbe. Ross megállapította, hogy az angolban a vonatkozó és kérdő névmások eltérően viselkednek, amikor a névmást tartalmazó nagyobb összetevő mozog. Megfigyelte, hogy a vonatkozó mellékmondatok esetében a névmás magával vihet egy a névmásnál nagyobb frázist, amely a névmást tartalmazza. Az angolban a vonatkozó mellékmondatokban (1) a legkevésbé megszorított a FÖM.

¹ Köszönettel tartozom a témavezetőmnek, Surányi Baláznak a konzultációkért és névtelen bírálómnak a nagyon alapos bírálatért és a sok segítő megjegyzésért.

- (1) a. *Reports [the covers of which] the government*
jelentések a borító -ja ami a kormány
prescribes the height of the lettering on almost
előírja a magasság -a a betűk -ön majdnem
always put me to sleep.
mindig tesz engem -ra aludni
'A jelentések, amelyek borítóján a betűk magasságát a kormány
előírja majdnem mindig elaltatnak'
- b. *Reports [the lettering on the covers of which]*
jelentések a betűk -n a borító -ja ami
the government prescribes the height of are
a kormány előírja a magasság -át vannak
a shocking waste of public funds.
egy megdöbbentő pazarlás -a köz- pénz
'A jelentések, amelyek borítójának betű méretét a kormány előírja
a közpénzek döbbenetes pazarlásai'
- c. *Reports [the height of the lettering on the covers*
jelentések a magasság -a a betűk -n a borító
of which] the government prescribes should
-ja ami a kormány előírja kellene
be abolished.
van eltörölve
'A jelentéseket, amelyek borítójának betűméretét a kormány
előírja el kellene törölni.'

(Ross 1986: 197–198)

Azt, hogy egy elem magával vihet-e más elemeket különböző (nyelvenként eltérő) megszorítások szabályozzák. Az angol nyelven belül is van különbség az egyes konstrukciók között. A FÖM az angolban nem engedélyezett mellérendelt főnévi kifejezések esetén (2b), valamint egy operátor nem képes egy teljes tagmondatot elmozgatni (3b), amikor az be van abba ágyazva.

- (2) a. *I watched a boy and Bill.*
én nézett egy fiú és Bill
'Néztem egy fiút és Billt.'
- b. **The boy [Bill and who(m)] I watched.*
a fiú Bill és akit én nézett
'A fiú, Bill és akit néztem.'

- (3) a. *They will give me the hat [which] I know*
ők fog odaad nekem a kalap amit én tud
that I won't like.
hogy én nem.fog szeret
'Oda fogják nekem adni azt a kalapot, amelyiket tudom, hogy
nem fogom szeretni.'
- b. **They will give me the hat [that I*
ők fog odaad nekem a kalapot hogy én
won't like which] I know.
nem.fog szeret amelyiket én tud
'Oda fogják nekem adni azt a kalapot, amelyiket tudom, hogy
nem fogom szeretni.'

(Horváth 2006: 4)

A FÖM során a mozgatást kiváltó operátor frázison belüli pozíciója befolyásolja a mozgatás elfogadhatóságát. A specifikáló pozícióban lévő operátor magával vihet más elemet (4a) és (6a), adjunktum pozícióban azonban nem lehetséges a FÖM (4b) és (6b). Az (5)-ös példában a jól formált mondatban az operátor fej pozícióban helyezkedik el (5a), míg a rosszul formált mondatban a főnévi fej kötelező vonzata.

- (4) a. *I wonder [whose articles] they read.*
én tűnődik kinek.a cikkeit ők olvas
'Azon gondolkodom, hogy kinek a cikkeit olvassák.'
- b. **I wonder [articles by whom] they read.*
én tűnődik cikkeket -től ki ők olvas
'Azon gondolkodom, hogy kitől olvasnak cikkeket.'
- (5) a. *I wonder [which airport] is the busiest.*
én tűnődik melyik reptér van a legforgalmasabb
'Azon gondolkodom, hogy melyik reptér a legforgalmasabb.'
- b. **I wonder [the airport where/in which city] is*
én tűnődik a reptér hol -ben melyik város van
the busiest.
a legforgalmasabb
'Azon gondolkodom, hogy a hol/melyik városban lévő reptér
legforgalmasabb.'

- (6) a. *I wonder [how proud of his brother's achievements] John is.*
én tündöklik mennyire büszke -ra ő fiútestvére
eredmények John van
'Azon gondolkodom, hogy mennyire büszke a bátyja eredményeire John.'
- b. **I wonder [very proud of what/whose achievements] your brother is.*
én tündöklik nagyon büszke -a mi kinek eredmények
tiéd fiútestvér van
'Azon gondolkodom, hogy kinek az eredményeire nagyon büszke a bátyád.'

(Horváth 2006: 10)

A (4)-(6)-ban látható különbségek összefoglalására Webelhuth (1992) a következő általánosítást fogalmazza meg (7).

- (7) Adott egy XP frázis,
a. X feje és specifikálója kiválthatja XP mozgatását,
b. X szintaktikai vonzatai és szabad bővítményei nem válthatják ki XP mozgatását.

Webelhuth (1992) azt állítja, hogy a pozícióbeli különbségek annak köszönhetőek, hogy a mozgatást kiváltó jegy csak a fej vagy a specifikáló pozícióból képes perkolálódni (Koopman és Szabolcsi 1996), míg a vonzat vagy szabad bővítmény pozícióból nem, így nem képes a mozgatást kiváltani. A perkoláció azt jelenti, hogy amennyiben egy adott A elem rendelkezik egy jeggyel, akkor ezt a jegyet az A-t domináló összetevő megörökölhetheti, tehát a jegy a közvetlen összetevők mentén felfelé terjedhet. Ez az elmélet azt feltételezi, hogy egy frázist akkor lehet elmozgatni, ha a frázisnak magának van jegye. FÖM esetén így az a frázis mozgatható, amely jegymásolással (perkoláció útján) rendelkezik az adott mozgatást kiváltó jeggyel.

A frázison belüli pozíció mellett a lineáris sorrend is meghatározó a FÖM megszorításait illetően. Heck (2008) optimalitáselméleti keretben vizsgálja a FÖM jelenségét és annak megszorításait. Az elméletben a megszorítások egymáshoz képest rangsorolva vannak és megsérthetők. Heck (2008) elméletében a legmagasabban rangsorolt megszorítás a Bal Elágazás Kondíció (8), melynek megsértése agrammatikus mondatot eredményez. A Bal Elágazás Kondíció akkor nem sérül, ha FÖM történik.

(8) *Bal Elágazás Kondíció*

Ha α a DP-n belüli legszélső elem a frázis bal szélén, akkor α nem mozoghat ki a DP-ből.

A Bal Elágazás Kondíció csak a DP kategóriájú elemekre vonatkozik, azonban Heck (2008) kiterjeszti bármely frázisban lineárisan elfoglalt pozícióra.

(9) *Általánosítás a frázis széli pozícióról:*

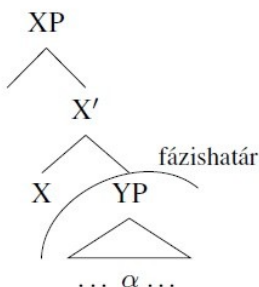
Ha α kiváltja a β fölérendelt összetevő mozgatását (és lehetséges α -t β szélére mozgatni), akkor α -nak kötelezően β szélén kell állnia.

A FÖM-ről Cable (2010) azt állítja, hogy kérdőszómozgatás esetén nem léteznek². Cable (2010) megkülönbözteti a FÖM-öt a fölérendelt összetevő mozgatásos szerkezettől³. A nyelvek két nagy csoportját különíti el az egyeztetés alapján: korlátozott fölérendelt összetevő mozgatásos nyelvek (például az angol és a magyar) és nem korlátozott fölérendelt összetevő mozgatásos nyelvek (például a tlingit). A korlátozott FÖM-öt mutató nyelvek nem engedik meg, hogy egy kérdőszó be legyen ágyazva egy szintaktikai szigetbe, míg a nem korlátozott FÖM-öt mutató nyelvek megengedik ezt. Cable megszorítása egy beágyazottsági megszorításként is felfogható. Ez a lokalitási megszorítás egy parametrikus megszorítás. A mozgatást kiváltó operátor csak akkor vált(hat)ja ki a FÖM-öt, ha az egy XP frázison belül olyan YP-ben van, amely nem fázis (1.ábra). Fázisnak minősül a CP, vP és DP (Citko 2014), amelyek Chomsky (2001) fáziselmélete szerint áthatolhatatlan határt jelentenek mozgatás számára. Fázisnak számít ezen kívül minden erős sziget (például a szabad bővítmények). Szintaktikai erős szigetnek minősül minden olyan konstrukció, amelyből az elemek nem tudnak kimozgani.

² Cable (2010) a kérdőszó-mozgatást elemzi. Megállapítja, hogy a kérdőszó-mozgatást egy Q operátor váltja ki, mely a CP tartományban projektál egy QP frázist. A QP frázisban található egy [Q]-jegy, amely Egyezésben (Agree) áll a [Q]-jegyet hordozó elemmel – mélyebben a szerkezetben. A nyelvek két csoportját az különbözteti meg, hogy a mozgatott frázishoz kapcsolt Q-jegy egyeztetve van-e a beágyazott frázisban lévő operátorral; azokban a nyelvekben nincs egyeztetve, amelyek korlátlanul megengedik a fölérendelt összetevő mozgatást, ilyenkor az operátoron lévő jegy nem egyezik a Q operátorral (például a tlingitben). Azokban a nyelvekben viszont, amelyekben a Q operátor egyeztetve van a Q fejjel, a fölérendelt összetevő mozgatás nem megengedett (például az angolban)

³ (i) Fölérendelt összetevő mozgatás: olyan mozgatás, melynek során egy L lexikális elem jegyeire irányuló művelet az L maximális projekcióját valódi részalmazként tartalmazó frázison megy végbe.

(ii) Fölérendelt összetevő mozgatásos szerkezet: olyan szerkezet, amelyben egy kérdőszó (vagy a hozzá kapcsolódó operátor) maximális projekcióját tartalmazó frázis a benne lévő operátorhoz kapcsolható mozgatásnak lett alávetve.

1. ábra: Beágyazottsági megszorítás

(10) *Lokalitási feltétel:*

A FÖM csak akkor lehetséges, ha az adott XP frázis nincsen beágyazva egy olyan YP-be, amely fázis.

A frázison belül elfoglalt pozíciók kívül bizonyos konstrukciókban is megfigyelhetők megszorítások a FÖM-öt illetően. A FÖM az angolban a kérdőszómozgatásban (11a) nem megengedett, korlátozó vonatkozó mellékmondatban (11b) elfogadhatóbb a FÖM, míg nem-korlátozó vonatkozó mellékmondatban (11c) teljesen elfogadható.

(11) a. **I asked Bill [proud of whom] he always has been.*

én kérdeztem Bill büszke kire ő mindig AUX volt
'Megkérdeztem Billt, hogy kire volt mindig is büszke.'

b. *? We should only visit the city [a favorable report on which] Jack received.*

mi kellene csak meglátogat a várost egy kedvező jelentést amiről Jack kapott
'Csak abba a városba kelene ellátogatnunk, amiről kedvező jelentést kapott Jack.'

c. *Most students are interested in Prof. Rotestern, [the legtöbb diák vannak érdekelt iránt Prof. Rotestern a security file on whom] the government won't release.*
biztonsági aktát akiről a kormány nem fog kiadni
'A legtöbb diák érdeklődik Prof. Rotestern iránt, akiről szóló biztonsági aktát a kormány nem adja ki.'

(Emonds 1985: 304)

A (11)-ben szereplő mondatokban a mozgatást kiváltó elem nem felel meg az eddig említett követelményeknek, valamennyi megszorítást megsérti. A mozgatást kiváltó elem ugyanis mind a (11b) mind a (11c) alatti mondatokban a kötelező vonzat pozíciójában áll, a vonatkozó mondatokban mégis grammatikus mondatot ad.

1.2 A FÖM és a fókusz a magyarban

Brody (1990, 1995) javasol egy FP projekciót a CP-tartományban, ahova a magyarban a szerkezeti fókusz mozog. A mozgatást a lexikális elemen található szintaktikai [fókusz] jegy váltja ki, amely jegyet az FP projekcióban tud ellenőrizni. A magyarban a szerkezeti fókuszt É. Kiss (1998) azonosító fókusként elemzi, amely pozícióban álló elem szemantikailag kimerítő értelmezésű. A fókuszált elem mozgatással kerül egy a CP-tartományban található FocP pozícióba, hogy ellenőrizni tudja a [fókusz] jegyét.

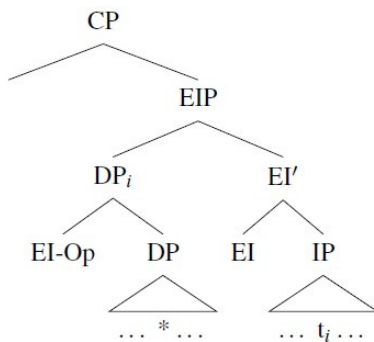
Horváth (2000) a szintaktikai [fókusz] jegy ellen hozza érvként a (12)-(17)-ben látható mondatokat. Mindegyik példában található FÖM, amely a vonatkozójegy mozgatás (12) és kérdőszómozgatás (13) esetén agrammatikus mondatot eredményez, míg fókuszmozgatás (14) esetén a mondat grammatikus marad. A (15)-(17)-ben szereplő mondatok megegyeznek a (12)-(14)-ben szereplőkkel, azzal a változtatással, hogy Horváth az operátorok elé egy számnevet illesztett. Az itt látható ítéletek Horváthtól származnak.

- (12) **az ital, amit követelő vendégektől fél a pincér t*
 - (13) **Mit követelő vendégektől fél a pincér t?*
 - (14) *BARACKPÁLINKÁT követelő vendégektől fél a pincér t.*
 - (15) **a filmszínésznő, néhány akiről írt könyvet láttam t a polcon*
 - (16) **Néhány kiről írt könyvet láttál t a polcon?*
 - (17) *Néhány MARILYN MONROE-RÓL írt könyvet láttam t a polcon.*
- (Horváth 2000: 28)

A (12) – (17) példákban ugyanazt a mintázatot látjuk, miszerint a vonatkozó névmás és a kérdőszó nem mozoghatnak el FÖM-mel, mert az rosszul formált mondatot eredményez, míg a fókuszmozgatásban a FÖM látszólag nem sért meg semmilyen megszorítást. Azt látjuk, hogy ha be van ágyazva egy szabadbővítőmennybe a mozgatást kiváltó operátor, akkor a kérdőszómozgatás és a vonatkozó névmás mozgatás nem grammatikus, míg a fókuszmozgatás igen, tehát a lokalitási feltételt a fókusz nem tartja tiszteletben, míg a másik kettő igen. Ezekből az adatokból Horváth (2000) arra következtet, hogy a fókuszmozgatásban a mozgatást nem egy szintaktikai [fókusz] jegy váltja ki,

mivel a FÖM nem korlátozott fókuszmozgató esetében. Maga a prozódiai szűk fókusz a frázison belül bárhol lehet. A mozgatót azonban egy operátor váltja ki, aminek szintén van egy jegye, de ezt Horváth nem azonosítja a korábban feltételezett fókusz-jeggyel.

Horváth (2000) emellett érvel, hogy a FocP nem létezik, mivel annak a szerepét (kimerítő azonosítás) egy operátor végzi el: a kimerítő operátor (*exhaustive operator*). Ez az operátor a CP tartományban projektál egy frázist (EIP). A fókuszált frázishoz balról kapcsolódik (adjungálódik) a kimerítő operátor. A mozgatót ez az operátor váltja ki, amely jegyellenőrzés miatt felmozog a CP tartományban lévő EIP projekcióba.

2.ábra: EI-Op

A következőkben bemutatom a kísérletet, amely a (15)-(20)-ban található adatok alapján Horváth állításának ellenőrzésére szolgált. A Horváth által hozott példák mindegyike diskurzusba lehorgonyzott operátorokat tartalmaz. A diskurzusba való lehorgonyzottság annyit jelent, hogy az adott elem adott individuuum halmaz egy elemére utal (pl.: *ki*, *mi* stb.). A diskurzusban nem lehorgonyzott kérdőszavak és névmások nem tartoznak egy adott halmazhoz (pl. *hogyan*, *mennyi* stb.)

2. Kísérlet

A kísérlet kiindulópontjaként Horváth (2000) empirikus érvként hozott példái szerepeltek. A kísérlet célja az volt, hogy Horváth általánosítását megvizsgálja, illetve ellenőrizze. A kísérletben olyan konstrukciókat vizsgálunk, mely-

ben egy főnévi csoportot A-vonás mozgatásnak vetünk alá, úgy hogy a FÖM-öt kiváltó elem egy preminális adjunktumban van.

2.1 A kísérlet bemutatása

A kísérletben a FÖM elfogadhatóságát teszteltük. A következő faktorokat vizsgáltuk: a mozgatás típusa, a diskurzusba való lehorgonyzottság (*D-linking*) és a FÖM (*pied-piping*). A mozgatástípus faktornak három szintje volt: vonatkozói névmás mozgatás, kérdőszómozgatás és fókuszmozgatás, amely megfelelt a Horváth példáiban szereplő mozgatástípusoknak. A diskurzusba való lehorgonyzottság faktor két szinttel szerepelt a kísérletben, diskurzusba lehorgonyzott jegyhordozó elemek és diskurzusba nem lehorgonyzott jegyhordozó elemek formájában. Ebben az elemzésben azonban nem szerepel a diskurzusba nem lehorgonyzott kondíció, mivel azt külön kísérletként kezeltük. Végül pedig a FÖM faktornak is két szintje volt, ami azt jelenti, hogy a kísérletben szereplő 24 célmondat felében volt FÖM (*target*), míg a másik felében nem (*baseline*) kontroll kondíció). Erre azért volt szükség, hogy lássuk, hogy maguknak az A-vonás mozgatásoknak milyen az elfogadhatósági szintje, amihez viszonyítható a FÖM hatása az egyes konstrukciókban. Mozgatástípusonként két-két mondat szerepelt a kísérletben (20)-(22). A FÖM mindig be volt ágyazva egy preminális szabad bővítménybe. Mivel a vonatkozó mondat beágyazott mondat, a kérdőszómozgatást és a fókuszmozgatást is beágyazott környezetbe helyeztük. Ezzel azt is kiküszöböltük, hogy a főmondatok esetén előforduló echo-kérdés értelmezés elérhető legyen. Az echo-kérdések szintaxisa különbözik a valódi kérdés szintaxisától. Az angolban például az echo-kérdésben az operátor in-situ marad (19B).

(18) *Who did you see?* (valódi kérdés)
kit AUX te lát
'Kit láttál?'

(19) A: *I saw John.*
én látott János
'Láttam Jánost.'

B: *You saw who?* (echo-kérdés)
te látott kit
'Kit láttál?'

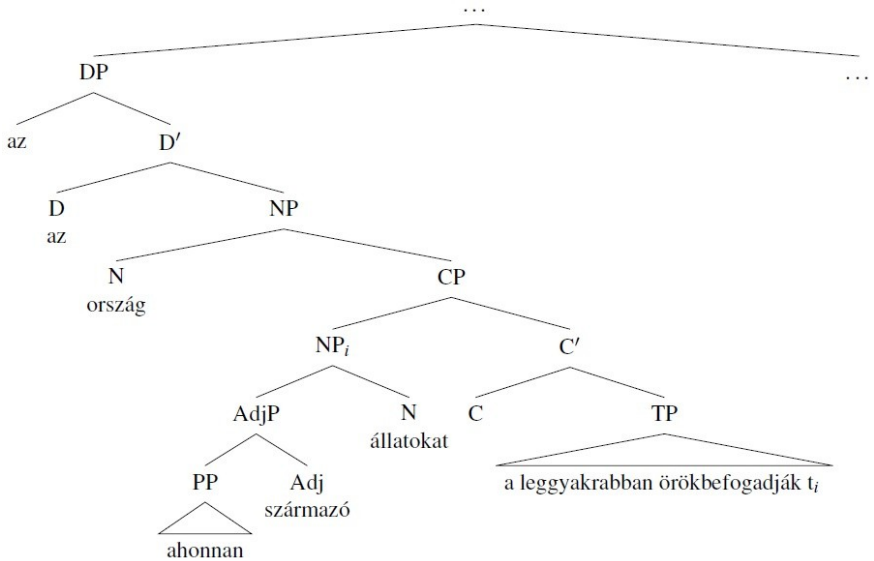
A kísérletben összesen 104 mondat szerepelt, amely 24 tesztmondatra és 80 töltelékmondatra oszlott. A töltelékmondatok listája két másik kísérlet mondataiból tevődött össze; az egyik az alanyi szigetektől való kimozgatást vizs-

gálta, míg a másik a diskurzushoz nem horgonyzott operátorok által kiváltott FÖM-öt.

- (20) FÖM:[[REL_{OBL} Part] N_{ACC}]NP ADV V
 a. *Ede elmondta, hogy melyik az az ország, [ahonnan származó állatokat] a leggyakrabban örökbefogadják.*

Kontroll kondíció:

- b. *Máté elmesélte, hogy melyik az az ország, [ahonnan] az örökbefogadott állatok származnak.*

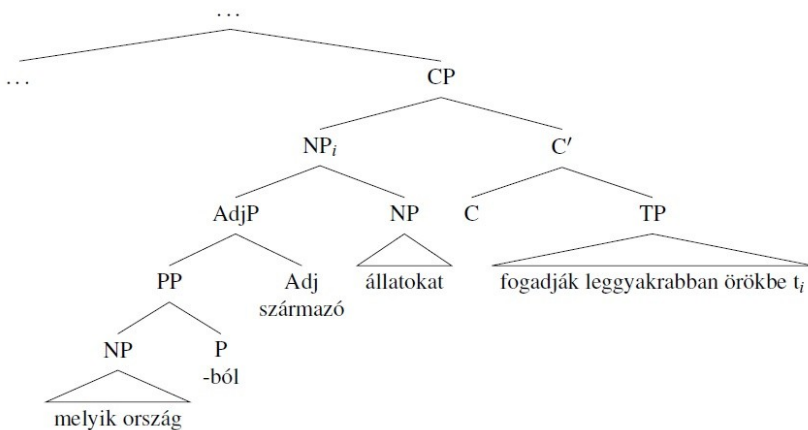

3. ábra: FÖM vonatkozó mellékmondatban

- (21) FÖM: [[WH_{OBL} Part] N_{ACC}]NP V ADV
 a. *Laci megkérdezte, hogy [melyik országból származó állatokat] fogadják leggyakrabban örökbe.*

Kontroll kondíció:

- b. *Kati kíváncsi volt, hogy [melyik országból] származnak a leggyakrabban örökbefogadott állatok.*

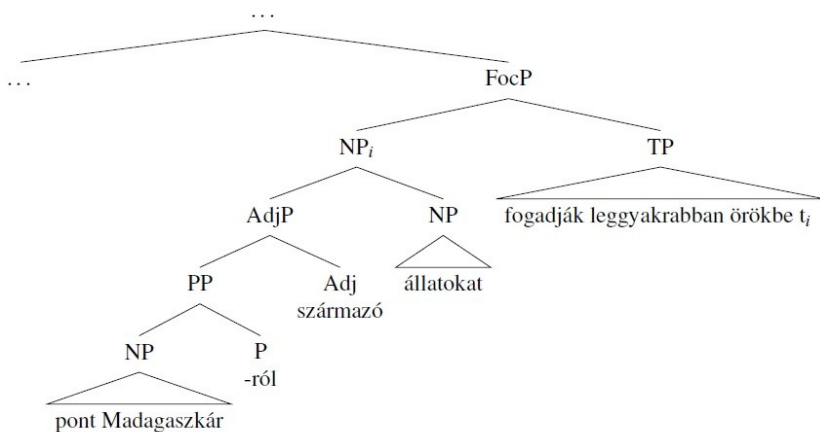

4. ábra: FÖM kérdőszómozgatásban

- (22) FÖM:[[FOC_{OBL} Part] N_{ACC}]_{NP} V ADV
 a. Péter furcsállta, hogy [pont a Madagaskárról származó állatokat] fogadják örökbe leggyakrabban.

Kontroll kondíció:

- b. József meglepődött, hogy [pont Madagaskárról] származnak a leggyakrabban örökbefogadott állatok.

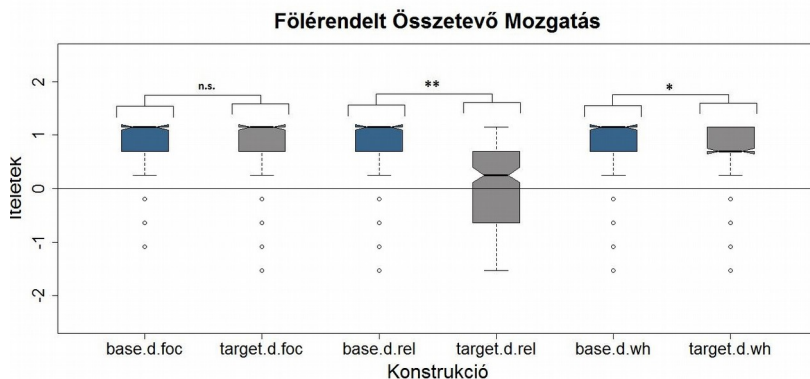
5. ábra FÖM fókuszmozgatásban

A célmondatok és kontroll mondatok abban különböztek egymástól, hogy a kontroll mondatok nem tartalmaztak FÖM-öt. Máskülönbben mindkét mondat A-vonás mozgatást tartalmazott. A célmondatok FÖM-öt tartalmazó prenominalis jelzón belül lévő melléknévi igenév alakul át a kontrollmondatok főigéjévé, a célmondatok tárgya a kontrollmondatokban alanyi szerepbe kerül.

A kísérletben 57 adatközlő vett részt, akik közül hármat ki kellett zárni a statisztikai elemzések előtt, így végül 54 adatközlő által adott válasz került elemzésre. Az adatközlők a mondatokat egy 7-pontos Likert-skálán ítélték meg. Minden alany látta az összes célmondatot. A felmérést e-mailen kapták meg az alanyok és interneten keresztül töltötték ki.

2.1 A kísérlet eredményei

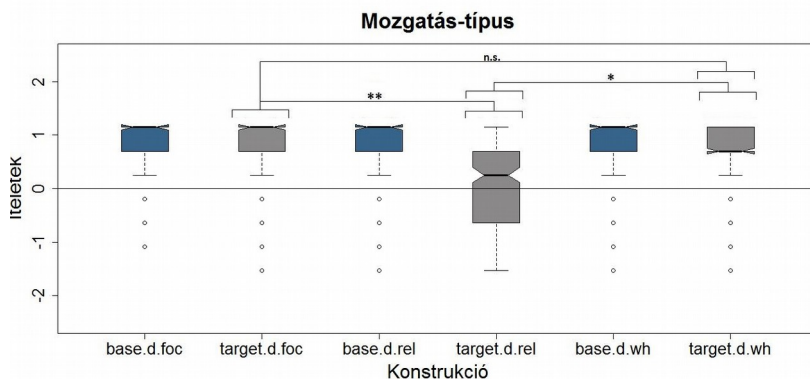
A statisztikai elemzés előtt a mondatokra adott ítéleteket egyéenkénti z-transzformációval alakítottuk át, hogy futtathatók legyenek rajtuk a tesztek. Az adathalmazon páronkénti összehasonlításos ANOVA-t futtattunk, melynek eredményei korrigálva lettek Bonferoni-korrekcióval. Elsőként a FÖM hatáseit mutatom be.

**6. ábra: FÖM hatása
diskurzusba lehorgonyzott kondícióban⁴**

A FÖM-nek statisztikailag erősen szignifikáns hatása van a vonatkozó névmás mozgatás esetében ($p < 0.01$). A kérdőszómozgatás esetén is statisztikailag szignifikáns a különbség a FÖM-öt tartalmazó mondatok és az azt nem tartalmazó mondatok között ($p < 0.05$), de ahogyan az a 6. ábrán is látszik, a mondatok megítélésénél az adatközlők a kérdőszómozgatás esetében a FÖM-öt tartalmazó mondatokat jobbnak ítélték meg, mint a vonatkozó névmás mozgatás esetében. A fókuszmozgatásban nincsen statisztikailag szignifikáns hatása a FÖM-nek.

⁴ *: $p < .05$, **: $p < .01$, n.s.: nem szignifikáns, base.d.foc: fókusz-mozgatás kontrollmondat, target.d.foc: fókusz-mozgatás célmondat, base.d.rel: vonatkozó névmás mozgatás, target.d.rel: vonatkozó névmás mozgatás célmondat, base.d.wh: kérdőszómozgatás kontrollmondat, target.d.wh: kérdőszómozgatás célmondat

7. ábra: Mozgatóstípusok közötti különbségek diskurzusba lehorgonyzott kondícióban

A mozgatóstípusokban mind a kérdőszómozgató, mind a fókuszmozgató eltér a vonatkozó névmás mozgatótól. A fókuszmozgató és a vonatkozó névmás mozgató között statisztikailag erősen szignifikáns eltérés van ($p < 0.01$). A kérdőszómozgató is szignifikánsan különbözik a vonatkozó névmás mozgatótól ($p < 0.05$). A fókuszmozgató és a kérdőszómozgató között nincsen statisztikailag szignifikáns különbség.

2.2 Diskusszió

Az eredmények alapján elmondhatjuk, hogy Horváth (2000) általánosítása részben beigazolódott: fókuszmozgató esetén a FÖM nem érzékeny a vizsgált lokalitási megszorításra (10). Azonban a kérdőszómozgató a FÖM-re vonatkozó megszorítást megsértve is majdnem olyan elfogadható, mint a fókuszmozgató, ellentétben Horváth állításával, amely szerint a két szerkezet élesen különbözik egymástól.

Az eredmények azt mutatják, hogy a vonatkozó névmás mozgató esetében a FÖM kevésbé elfogadható. Ez a konstrukció érzékenyebb a lokalitási megszorításra, az adatközlők átlagban közepesen ítélték meg a vonatkozó névmás mozgatót tartalmazó célmondatokat. Meg kell említeni azonban, hogy ezt az eredményt befolyásolhatta a töltelékmondatok alacsony elfogadhatósága: a töltelékmondatok elfogadhatóságának átlaga alacsonyabb (4,01) volt, mint a célmondatoké (5,95).

Mivel a kérdőszómozgató és a fókuszmozgató elfogadhatóságukban (majdnem) megegyeznek, a szerkezetükben is hasonlóságot mutathatnak.

Ezek alapján két lehetőség mutatkozik: (i) lehetséges, hogy a kérdőszómozgatást nem a kérdőszón található szintaktikai [wh]-jegy váltja ki, hanem egy operátor, amely a frázis széléhez kapcsolódik, így feltételezhető, hogy nem FÖM-ről van szó – ahogyan Horváth (2000) alapján a fókuszmozgatás esetében sem beszélhetünk FÖM-ről. (ii) Ha azonban elfogadjuk, hogy a mozgatást a szintaktikai [wh] jegy váltja ki, úgy Horváth empirikus érve elveszti magyarázó erejét. Ebben az esetben nem lehetünk biztosak abban, hogy a [fókusz] jegy nem létezik, mivel a fókuszmozgatás nem tér el szignifikánsan a kérdőszómozgatástól FÖM esetében.

A kérdőszómozgatás szerkezetileg a fókuszmozgatáshoz hasonlít abban, hogy a kérdőszóra adott válasz kimerítő értelmezéssel párosul. Így a kérdőszómozgatás szerkezete összhangban van a Horváth által javasolt kimerítő operátor elemzéssel. A vonatkozó mondatok esetében ilyen elemzés nem feltételezhető. A kimerítő operátor és a kérdő operátor ugyanúgy viselkednek a mozgatás szempontjából, azonban a vonatkozó jegyhez nem tartozik olyan operátor, amelynek segítségével a FÖM elkerülhető lenne. A vonatkozó névmás mozgatás tűnik az egyetlen olyan konstrukciónak a magyarban, ahol a FÖM korlátozott. Ez esetben az elfogadhatóság akkora mértékben csökken, hogy abból már grammatikai sértésre következtethetünk. További kutatást igényel a FÖM-re vonatkozó, a szakirodalomból ismert egyéb megszorítások viselkedése a magyarban.

Összegzés

Tanulmányomban bemutattam a FÖM-re vonatkozó megszorításokat az angol és magyar nyelvben, valamint egy kísérletet, amely Horváth (2000) empirikus érvének – és az ott bemutatott példáknak – az ellenőrzésére szolgált. A FÖM-re vonatkozó megszorítások az angolban megfigyeltekhez képest ellenkezőleg viselkednek, míg az angolban a FÖM a (beágyazott) kérdések esetében a legmegszorítottabb, addig a magyarban – az eredmények szerint – meg lehetőségen szabad. Horváth (2000) állítása részben beigazolódott: fókuszmozgatásban a FÖM teljesen kötetlen, a megfigyelt és megvizsgált lokális megszorításokra nem érzékeny. A magyarban a FÖM a vonatkozó névmás mozgatás esetében a legérzékenyebb a megszorítások megsértésére. A szintaktikai különbségek magyarázata még nem teljesen világos, további kutatást igényel.

Hivatkozások

- Brody, Michael. 1990. Remarks on the Order of Elements in the Hungarian Focus Field. In: *Structures and Arguments: Approaches to Hungarian 3*. István Kenesei (Ed.), 95–121. Szeged: József Attila University.
- Brody, Michael. 1995. *Lexico-logical form*. Cambridge, MIT Press
- Cable, Seth. 2010. *The grammar of Q: Q-particles, wh-movement, and pied-piping*. Oxford: Oxford University Press.
- Chomsky, Noam. 2001. Derivation by phase. In Ken Hale: *A life in language*, ed. by Michael Kenstowicz, 1–52. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Citko, Barbara. 2014. *Phase Theory*. Cambridge University Press
- É. Kiss Katalin 1998. Identificational focus and information focus. in: *Language 74*, 245–27.
- Heck, Fabian 2008. On pied-piping – Wh-movement and beyond, in: *Studies in Generative Grammar 98*, Mouton de Gruyter.
- Horváth Júlia 2000. Interfaces vs. the Computational System in the Syntax of Focus. Ms.
- Horváth Júlia 2006. Pied-Piping. In: *The Blackwell Companion to Syntax*. Martin Everaert and Henk van Riemsdijk (eds), Blackwell Publishing, Malden, MA, USA. doi: 10.1002/9780470996591.ch50
- Koopman, Hilda 1996. The Spec–Head Configuration. In: *Syntax at Sunset*. Edward Garrett and Felicia Lee (eds.), 37–64. Los Angeles: UCLA.
- Ross, John Robert 1986. *Infinite Syntax!* Norwood, NJ: Ablex.
- Webelhuth, Gert 1992. *Principles and Parameters of Syntactic Saturation*. Oxford/New York: Oxford University Press.

„BALRA KIHELYEZÉSEK” A MAGYARBAN

Szűcs Péter

1. Bevezetés

Jelen tanulmányban¹ a szakirodalomban „balra kihelyezés”-ként ismert nyelvtani szerkezeteket fogom megvizsgálni a magyar nyelvben. A „balra kihelyezés” terminust (angolul *left dislocation*) elsőként Ross (1967) használta az olyan angol mondat szerkezetek megnevezésére, ahol a mondat bal periferiáján, a mondat további részétől nagyjából független módon valamilyen összetevő helyezkedik el, majd később a mondatban található egy az összetevővel koreferens felidéző névmás. Jelen tanulmányban is az effajta szerkezeteket nevezem balra kihelyezésnek.²

- (1) *John*_i, *many people like him*_i.
János sok ember szeret őt.MASC
'Jánost (őt) sok ember szereti.'

A balra kihelyezést gyakran állítják szembe a „topikalizáció”-nak nevezett konstrukcióval (az elnevezés forrása szintén Ross 1967), mely a felszínen annyiban különbözik az (1)-ben bemutatott szerkezettől, hogy nem található benne felidéző névmás.

¹ Szeretném megköszönni Laczkó Tibornak, hogy észrevételeivel és az elemzés formális részében nyújtott felbecsülhetetlen segítségével hozzájárult a tanulmány elkészítéséhez. A névtelen bírálóm, illetve Gécseg Zsuzsanna megjegyzéseinek is sokat köszönhet a tanulmány. Az esetleges hibák természetesen csakis miattam lehetnek a tanulmányban.

A kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) K 111918 nyilvántartási számú projektje támogatta.

² Jelen tanulmányban azért használom a „balra kihelyezés” terminust a tárgyalt szerkezetek megnevezésére, mert a szakirodalomban ez az elterjedt és elfogadott szakkifejezés rájuk. Mindazonáltal ez nem jelent részemről elköteleződést bármely transzformációs elemzési mód vagy elméleti keretrendszer felé. Ezzel a nemzetközi szakirodalomtól sem térek el, ugyanis még a legtöbb chomskyánus elemzés is elveti az (1) típusú mondatok mozgató elemzését (lásd a 2. lábjegyzet irodalmait).

Ugyanakkor azért is fontos ezt megjegyezni, mert a magyar nyelv chomskyánus leírásaiban általában elterjedt, hogy a predikátum minden argumentuma a predikátum után kerül bázisgenerálásra, majd adott esetben mozgató útján kerül a preverbális pozícióba (lásd többek között E. Kiss 2002, Lipták 2011). Ezekben a megközelítésekben így minden topik, kontrasztív topik és fókusz „balra kihelyezett”. Jelen tanulmány csak azokat a szerkezeteket nevezi „balra kihelyezésnek”, ahol (1)-hez hasonlóan található egy koreferens felidéző névmás a mondat további részében.

- (2) *John, many people like.*
János sok ember szeret
'Jánost sok ember szereti.'

Ami összeköti a két szerkezetet, az az a motiváció, hogy egy összetevő, mely diskurzusszempontról valamilyen módon prominens (például a mondat második fele róla tesz állítást, vagy kontrasztot fejez ki más diskurzusszereplőkkel), a kanonikus pozíciója helyett a mondat elején helyezkedjen el. Ugyanakkor – habár ez a glosszákból és a fordításokból nem tűnik ki – a felszíni hasonlóság ellenére a két mondatfajta jelentősen eltérő szintaktikai és információszerkezeti tulajdonságokkal rendelkezik.³

A magyar a diskurzuskonfigurációnak nevezett nyelvtípus egy sokat tárgyalt tagja, így nem meglepő, hogy találunk olyan mondatfajta-variantákat benne, melyek párhuzamosságokat mutatnak az (1)-ben és (2)-ben bemutatott szerkezetekkel. Eddig három ilyen mondatfajta került a szakirodalom látóterébe: a kontrasztív topikos balra kihelyezés (a továbbiakban KTBK, 3a), a kontrasztív fókuszos balra kihelyezés (KFBK, 3b), és a nem kontrasztív balra kihelyezés (NKBK, 3c). Habár talán nem teljesen helyénvaló az információszerkezet bemutatása nélkül már az elnevezésekbe beleszőni diskurzusfunkciókat, ezek remélhetőleg megegyeznek az olvasó intuíciójával és nem zavart okoznak, hanem könnyebbé teszik a szerkezetek tárgyalását. A későbbiekben sort kerítünk a diskurzusfunkciók részletesebb bemutatására is. (4)-ben osztályozás nélkül bemutatok pár balra kihelyező példát, melyeket a Magyar Nemzeti Szövegtárban találtam.

- (3) a. *Jánost, azt mindenki szereti. (Marit már jóval kevesebben.)*
b. *A könyvet, azt vitte vissza a könyvtárba Mari (és nem a folyóiratot).*
c. *(A vita nagyon kezdett eldurvulni, ezért) János az fogta magát és kiment a szobából..*
- (4) a. *Tehát vasvillával, láncfűrészsel nyugodtan kibelezheted a támadót, de löfegyvert, azt aztán ne.*
b. *Én az ünnepeket, azokat nagyon szeretem, akkor mindenki örül és iszunk is rá!*
c. *Riporter: A helyreállítás összege az honnan lesz, ki teremti elő?*

³ Az érdeklődő olvasó többek között a következő helyeken talál bővebb információt a balra kihelyezésről illetve a topikalizációról főként az angol, a német és a holland nyelvet illetően: Gregory–Michaelis (2001), Grohmann (2003), Frey (2004), Shaer (2009).

Mind a három mondatípus osztozik az (1)-ben található angol balra kihelyezéssel abban a tulajdonságban, hogy egy balperiférikus összetevő és egy vele koreferens felidéző névmás (*az(t)*) található benne. Az ilyen felidéző névmásos szerkezetek az ige után nem is fordulhatnak elő a magyarban. (5) bármilyen értelmezésben rosszul formált.

(5) **Mindenki szereti azt, Jánost.*

A három típus közül a KTBK Lipták (2011)-ben, az NKBK pedig Lipták (2012)-ben került bemutatásra, a KFBK pedig csak említésszinten került elő a szakirodalomban, mélyebb vizsgálata nem történt meg. A három szerkezet szisztematikus összevetésére sem került eddig sor. Jelen tanulmány ezeket a hiányokat hivatott kitölteni. A tanulmány 2–4. része egyenként bemutatja a fent említett balra kihelyezés típusokat, külön kitérve a mondattani és információszerkezeti tulajdonságokra. Az 5. részben javaslatot teszek arra, hogy mindezek alapján milyen formális elemzést lehet adni a balra kihelyezésekre, a Lexikai-Funkcionális Grammatika (LFG) elméleti keretét használva. A záró részben összegzem a fő eredményeket.

2. Kontrasztív topikos balra kihelyezés (KTBK)

Elsőként ismételjük meg a (3a)-ban bemutatott KTBK-s példát.

(3) a. *Jánost, azt mindenki szereti. (Marit már jóval kevesebben.)*

(3a)-ban a „balra kihelyezett” összetevő *János*, a felidéző névmás pedig *azt* mutató névmás. (3) természetes hangsúlyozásában *János* a kontrasztív topikokra jellemző eső-emelkedő dallammal kerül kiejtésre, később pedig a *mindenki* névmás eső irtóhangsúlyt visel. Ez persze nem meglepő annak a fényében, hogy már az elnevezésbe is beleszórtuk a kontrasztív topik diskurzusfunkciót. Ezzel nem vállaltunk túlságosan nagy kockázatot, tekintve, hogy a felidéző névmás lehetséges jelenlétét a kontrasztív topikok azonosításának az egyik tesztként tartják számon a szakirodalomban (Kálmán 2001: 41). (3a) tehát – mint a zárójeles résszel hangsúlyoztam is – azt implikálja, hogy van egy alternatív topikreferens (például *Mari*), akire a mondat kommentjének („mindenki szereti”) egy alternatívája az igaz (kevesebben szeretik).

A „balra kihelyezett” elem kontrasztív topik diskurzusfunkcióját az is megerősíti, hogy nem összeegyeztethető olyan verumfókuszos szerkezetekkel, melyekről Gyuris (2009) megmutatja, hogy inkompatibilisek a kontrasztív topikok szemantikájával ((6a) nem lehet egyszerre igaz egy olyan alternatív állítással, hogy „hatnál kevesebb pedig nem”). (6b-c)-ben pedig azt látjuk, hogy nem referenciális összetevők is megjelenhetnek KTBK esetén. Ez a

tulajdonság a kontrasztív topikoknak a normál topikoktól való megkülönböztető jegye (lásd például É. Kiss 2002: 24)

- (6) a. #*Hatnál több diák, az eljött az előadásra.*
b. *Állatot, azt nem tartok.*
c. *Kevés fiút, azt Mari hívott meg.*

Vizsgáljuk meg, hogy a szerkezet milyen egyéb formális tulajdonságokkal rendelkezik.

Az első tulajdonság, amit megfigyelhetünk, az az, hogy a felidéző névmás opcionális, azaz a mondatból való kihagyása nem jár szintaktikai vagy szemantikai különbséggel, amennyiben a fentebb leírt hanglejtést megtartjuk. Természetesen névmás nélkül lehetőségünk van a mondatot egy egyenletesen eső hangsúllyal is ejteni, így azonban az másfajta, nem kontrasztív értelmezést nyer.

- (7) *Jánost mindenki szereti. (Marit már jóval kevesebben.)*

Amennyiben a felidéző névmás szerepel a mondatban, akkor annak közvetlenül a „balra kihelyezett” elem mellett kell lennie, az attól való elválasztás jelentősen rontja a mondat megítélését.⁴

- (8) *???Jánost, tegnap azt mindenki látta a koncerten.*

A felidéző névmás formája viszonylag kötött. Amennyiben rendelkezik eset-, szám- vagy deixis-jeggyel, akkor ezen jegyek egyezést mutatnak a „balra kihelyezett” elem hasonló jegyeivel.

- a. *Jánost, *az/azt mindennap látom.*
b. *A lányokat, *azt/azokat szívesen meghívom.*
c. *Azokkal a fiúkkal, *ezekkel/azokkal mindenki szívesen játszik.*

Hiba lenne ugyanakkor a fenti általánosítást abszolútnak tekinteni. Egyfelől, ha a balra kihelyezett elem határozószó, akkor arra nem utalhatunk vissza az *ez/az* névmás ragozott alakjával, hiszen ezek a névmások főnévi csoportokra utalhatnak. Ilyenkor az *így/úgy* névmást használjuk.

- (9) a. *Szépen, *azon/úgy csak Kati dolgozik.*
b. *Ilyen gyorsan, *ezen/*ilyenen/így csak János tud futni.*

⁴ Ez az ítélet Lipták (2011)-re, saját, illetve környezetem nyelvérzékére hagyatkozik. Baloghné Nagy (2013) szerint elfogadhatóak az ilyen mondatok.

Megemlíthető, hogy egyes diskurzusjelölők is beékelődhetnek (*bezzeg, persze*). E megfigyelésért Gécszeg Zsuzsannának tartozom köszönettel. Mivel az ilyen kifejezések kívül esnek a szintaxis hagyományos értelemben vett tárgykörén, nem cáfolják a fenti általánosítást.

Általános szabályként elmondhatjuk, hogy mindig olyan névmási formát használunk KTBK-ban, amilyennel általános használatban is visszautalunk egy adott összetevőre. Például helyekre való utaláskor az *ez/az* névmás ragozott alakjai mellett használhatjuk az *itt/ott*, *ide/oda* illetve *innen/onnán* mutató névmásokat is.

- (10) a. *A házban, abban/ott nagy tisztaság volt.*
b. *A kertbe, abba/oda gyakran kiment.*
c. *A konyhából, abból/onnán gyakran jöttek jó illatok.*

Helyekre sokszor nem az *ez/az* névmás ragozott alakjával utalunk (lásd például (11a)). Ilyenkor a KTBK-ban is a megfelelő alakot használjuk. Ha egy ragozott alak többféle jelentésfunkciót is betölthet (lásd például (11g-h)-ban), akkor mindig az adott használatnak megfelelő névmással utalunk vissza.

- (11) a. *„Szegedre mész?” „Igen, *arra/oda.”*
b. *Szegedre, *arra/oda szívesen megyünk.*
c. *Debrecenben, *abban/ott sokan élnek.*
d. *Az Egyesült Államokban, *abban/ott szívesen lagnék.*
e. *Izlandon, *azon/ott szívesen lagnék.*
f. *Vidékre, *arra/oda nem költöznék.*
g. *Az egyetemen, *azon/ott sokan dolgoznak.* („sok ember munkahelye az egyetem” értelemben)
h. *Az egyetemen, azon/*ott sokan dolgoznak.* („sok ember dolgozik az egyetem felújításával/átépítésével kapcsolatosan” értelemben)

A különböző kontextusokban a névmás formáját befolyásoló tényezők pontos meghatározása külön kutatás tárgya lehet. Ami biztosnak látszik, hogy túlságosan szoros szintaktikai meghatározottságot nem lehetséges feltételezni. Az *ott*, *oda* stb. névmások lehetséges volta mindenképpen amellettt érvel, hogy a szemantikának is teret kell hagyni a kérdés eldöntésében.

A KTBK egyéb tulajdonságai levezethetőek azokból a tulajdonságokból, amikkel a kontrasztív topikok általánosságban rendelkeznek: a mondat topikmezejében fordul elő, adott esetben „elvegyülve” a normál (nem kontrasztív) topikok és mondatszintű határozószavak között (12a). Mind főmondatban, mind alárendelő mondatban (12b) megtalálhatjuk.

- (12) a. *János Marit, azt tegnap Tamással délelőtt vitte el kirándulni.*
(*Katit meg délután.*)
b. *Erika azt mondta, hogy Júliával azzal gyakran találkozik.*
(*Tiborral ellenben ritkán.*)

Habár stílusbeli és feldolgozásbeli tényezők miatt jelöltek az olyan mondatok, amelyekben több KTBK is előfordul, nyelvtani szempontból elfogadhatónak minősülnek. Az alábbi példa Lipták (2011)-ből való:

- (13) *Anna, az hétfőn, akkor Péterrel találkozott. (Balázs pedig kedden Istvánnal.)*

Akárcsak a kontrasztív topikok általában, KTBK-s szerkezetek is úgy értelmeződnek, hogy a „balra kihelyezett” összetevőket úgy tudjuk érteni, mintha a mondat későbbi részében szereplnének (ez a folyamat transzformációs irodalomban „rekonstrukció” néven ismert). Ennek két konkrét megjelenési formája, hogy a KTBK-k elkerülnek az úgynevezett „A-kötéselv” sértéseket (14a, v.ö. 14b), valamint a „balra kihelyezett” névmások szűk hatókört képesek felvenni (14c)⁵.

- (14) a. *Magát, azt szereti János. (más embereket nem igazán)*
b. **Magát tegnap megborotválta János.*
c. *Az pro_i⁶ anyját azt mindenki_i szereti. (az apját már nem feltétlenül)*
(értelmezés: mindenkire igaz az, hogy szereti a saját anyját)

(14c)-t illetően érdemes megjegyezni azt a KTBK-val kapcsolatos tényt, hogy bizonyos beszélőknek személyekre való utalásoknál felidéző névmás-ként mutató névmás helyett személyes névmás is elfogadható (15a). Lipták (2011) és Baloghné Nagy (2013) is megjegyzi ezt, de nem tulajdonítanak neki különösebb figyelmet, idiolektikus variációnak tartják, szintaktikai következmények nélkül. Hogy ez nem lehet a teljes igazság, azt az mutatja, hogy ha (15b)-ben kicseréljük az *azt*-ot *őt*-re, a szűk hatókörös olvasat elérhetlenné válik (15b).

- (15) a. *Jánost, őt mindenki szereti.*
b. *Az pro_{*ij} anyját, őt mindenki_i szereti. (értelmezés: egy konkrét személy anyjára igaz, hogy azt a nőt mindenki szereti)*

Hogy ez mindössze a két névmás eltérő tulajdonságai miatt van, vagy mélyebb elemzési különbséget is fel kell tennünk, jelen tanulmányban nem boncolgatom, de további kutatás tárgyát képezheti.

⁵ Ennek az általánosításnak az egyik első megfogalmazása É. Kiss (1992)-ben található. Az „A-kötéselv” chomskyánus terminus, amit a jelenség megnevezésére használok, és nem azért, mert elköteleződnék egy transzformációs megközelítés mellett.

⁶ A „pro” itt és a későbbi mondatokban a ki nem mondott, de odaértett személyes névmást hivatott elméletsemleges módon reprezentálni.

3. Kontrasztív fókuszos balra kihelyezés (KFBK)

A kontrasztív fókuszos balra kihelyezés egy eddig szinte teljesen feltáratlan szerkezete a magyar nyelvtannak. Az egyetlen említést Kenesei et al. (1998) teszi róla. Idézzük fel a (3b)-ben bemutatott példát.

(3) b. *A könyvet, azt vitte vissza a könyvtárba Mari (és nem a folyóiratot).*

Mint a jelenség elnevezése is mutatja, itt a felidéző névmás a mondat fókuszpozíciójában van, ami közvetlenül az ige előtti pozíció a magyarban (v.ö.: **A könyvet, Mari AZT visszavitte a könyvtárba.*) Ennek megfelelően viseli a mondat főhangsúlyát. A mondat eleji összetevőt (*a könyvet* 3b-ben) eső hanglejtéssel ejtjük és a mondat további részétől jelentő szünettel választjuk el.

Fölmerülhet bennünk, hogy talán a KTBK egy variációjáról van szó, vagy arról, hogy valamilyen szintaktikai „balra kihelyező” folyamat a „kontrasztív” diskurzusfunkciókat célozza, legyen az topik vagy fókusz. A formai hasonlóság mellett erre utalhat az is, hogy mindkettő kontrasztivitást fejez ki, ami több kutató szerint is egy fontos közvetítő jegy a szintaxis és az információs szerkezet között (lásd például Neeleman et al. 2009).

Ennek ellenére látni fogjuk, hogy a két szerkezet közötti sok különbség miatt egy effajta megközelítés kevés plauzibilitással bírna.

Ami a formai jegyeket illeti, KFBK esetén lazábbak a kötöttségek, mint KTBK esetén, különösen az esetüket illetően. Ez nem jelent teljes szabadságot, például a nem egyező deixis jelentősen rontja a mondat megítélését, ez azonban valószínűleg szemantikai, és nem szintaktikai okokra vezethető vissza.

- (16) a. *?A könyv, János azt vitte vissza a könyvtárba.*
b. *?Az a kutya, azt vettem meg tegnap.*
c. *?London, János oda utazott el.*
d. *#Azt a kutyát, ezt vettem meg tegnap.*

A szintaxist illetően az a legszembetűnőbb különbség a KTBK és a KFBK között, hogy a KFBK előfordulása sokkal korlátozottabb. Mint láttuk, a KTBK megjelenése megegyezik a normál topikok megjelenésével, azaz ahol azok előfordulhatnak, ott a KTBK is megjelenhet. Más a helyzet a KFBK-val. A KFBK-t csakis mondat elején használhatjuk nyelvtanilag jólformált mondatban. Ha már csak egy topik is megelőzi a KFBK-t, a mondat jólformáltsága sérül (17a). Ebből az is következik, hogy alárendelt mondatokban nem jelenhet meg KFBK (17b).

- (17)a. *??Mari a könyvet, azt vitte vissza a könyvtárba.*
b. **János azt mondta, hogy Mari a könyvet, azt vitte vissza a könyvtárba.*

A felidéző névmás használatában is lényeges különbségeket találhatunk a KTBK és a KFBK között. Mint ismert, a magyarban mondathatárokon keresztül udvariatlan stílusú névvel megnevezett személyekre mutató névmással utalni.

- (18) *„Láttad már ma Balázst?” „Nem, őt/#azt még nem láttam.*

Mint láttuk, ez a szabály mondaton belül, például KTBK-nál nem érvényes, a KTBK-s mondatok nem hatnak jelöltnék. KFBK esetén viszont ugyanez a pragmatikai hatás érezhető.

- (19) *Jánost, őt/#azt bosszantottam fel tegnap.*

A KTBK-nál megfigyelhető „A-kötéselvi” és hatóköri jelenségek is máshogy viselkednek a KFBK esetén. Nincsen „rekonstrukció”, azaz a visszaható névmás nem hangzik jól, ha megelőzi az őt kötő főnevet (19a), és a KFBK-ban érintett személyes névmás sem képes szűk hatókört fölvenni (19b). Habár nem állíthatjuk, hogy a (20)-ben szereplő koindexálások teljesen agrammatikusak, a teljesen természetes (14a,b)-vel összehasonlítva mindenképpen jelöltnék hangzanak.

- (20) a. *???Magát, a kutya azt zavarta meg az ugatással.*
b. *Az (ő???) autója, az hagyott cserben mindenkit, a versenyen.*

Mindezek alapján kijelenthető, hogy a KTBK és a KFBK teljesen más megközelítési módot kíván meg. Erre az 5. részben fogok bővebben kitérni, előtte nézzük meg a magyarban található harmadik „balra kihelyező” szerkezetet, amely az eddigiektől eltérően nem kontrasztív értelmezésű.

3. Nemkontrasztív balra kihelyezés (NKBK)

A nemkontrasztív balra kihelyezés is egy olyan szerkezet, amit viszonylag keveset tanulmányoztak a magyar nyelvben. Egyedül Lipták (2012) vizsgálta behatóbban a korrelatív mondat szerkezetekkel való összevetésben (egy korrelatív példa: *aki korán jön, azt a szervezők ingyen beengedik*). Rajta kívül Balogné Nagy (2013) tér ki rá röviden, de ő a kontrasztivitás hiányán kívül nem említ lényeges különbségeket a KTBK-hoz képest. Szokásunk szerint ismételjük meg a példamondatunkat (3c)-ből.

- (3) c. *(A vita nagyon kezdett eldurvulni, ezért) János az fogta magát és kiment a szobából.*

Zavaró tényező az NKBK vizsgálatában, hogy a kontextus, hangsúlyozás és a beszélő szándékának ismerete nélkül sokszor nem nyilvánvaló, hogy hogyan lehet megkülönböztetni egy KTBK-t tartalmazó mondattól. (3c)-ben a *fogta magát* informális fordulat és az egyértelmű alternatív igazságérték hiánya hivatott a nemkontrasztív értelmezést elősegíteni, de ez persze nem nyújt teljes bizonyosságot. A megfelelő hangsúlyozás esetében érthető (3c) úgy, hogy valaki más pedig valami más csinált (például „Kati megpróbált rendet teremteni”). Az ebben a részben szereplő példamondatok szándékaim szerint „lapos” hangsúlyozással, alternatívákat nem előhívó módon értendők. (A vessző hiánya a „balra kihelyezett” mondatrész és a felidéző névmás között is a „lapos” hangsúlyt hivatott jelezni.)

A formai követelmények szigorúságát illetően az NKBK a KFBK-hoz hasonlóan megengedőbb, habár attól eltérően az esetegyeztést mindenképpen megköveteli. Viszont a számjegyek nem feltétlenül kell, hogy egyezzenek. A (21c-d)-ben található példák az MNSZ-ből származnak.

- (21) a. **Ezután a könyv azt visszavittem a könyvtárba, majd hazamentem.*
b. *Ezután a könyveket ?azt/azokat visszavittem a könyvtárba, majd hazamentem.*
c. *...jól van, az adatokat azt fölírom rendeléskor.*
d. *Ha már okozott esetleg következményeket is, az ilyen eseteket azt már mindig nehezebb kikezeln...*

Az NKBK előfordulása megegyezik a közönséges topikok (és a KTBK) előfordulásával, tehát mind fő-, mind alárendelt mondatban megjelenhet, egyéb topikokkal és mondat szintű határozókkal elvegyülve.⁷

- (22) a. *Azt mesélték, hogy erre János az fogta magát és kiment a szobából.*
b. *Tegnap Marit Zoltán az a buliban váratlanul megcsókolta.*

A KTBK-hoz hasonlóan a felidéző névmás NKBK esetén sem választható el a „balra kihelyezett” elemtől.

- (23) **János tegnap az fogta magát és kiment a szobából.*

„Rekonstrukciós” hatások nem érvényesülnek a NKBK esetén.

⁷ Bizonyos preferenciák érvényesülhetnek, lásd Gécseg (2001).

- (24) a. **Ezután magát azt János megszerette.*
b. *Ezután az pro_i anyja az mindenki_i megölelt.*

(24a-b) rossz, mert a visszaható névmás illetve a személyes névmás (ha a *mindenki*-vel koreferens) nem tud a megfelelő pozíciókban (a *mindenki* után) értelmeződni. Természetesen mindkét mondat elfogadható, ha kontrasztívan értelmezzük, ekkor azonban már nem NKBK-ról, hanem KTBK-ról lenne szó.

Érdekes módon a kontrasztív „balra kihelyezésekkel” szemben nem minden grammatikai funkció hangzik jól NKBK-ban. Az eddigi példákban alanyok és tárgyak szerepeltek. Oblikvuszi vonzatok kifejezetten rossznak hatnak NKBK-ban (25). Hasonlóan rossz mondatokat kapunk, ha az NKBK-t nem főnevekkel próbáljuk kombinálni (26). (Természetesen a KTBK-s olvasatok jók (25)-ben.)

- (25) a. ???*Tamás fogta magát és a polcra arra föltett néhány könyvet.*
b. ???*Imre ezután Bélával azzal elment futni.*

- (26) a. **Ezután tegnap az/akkor elmentem a boltba.*
b. **Nagyon szép az/olyan volt Edit a tegnapi bálón.*

Az információs szerkezetet illetően az NKBK intuitíven egy topikjelölő szerkezet, azaz a névmás a mondat nemkontrasztív topikjához kapcsolódik. Ezt az intuíciót a NKBK a kopulás mondatszerkezetekkel való kölcsönhatása is megerősíti.

A kopulás mondatoknak a klasszikus felosztás szerint (Declerck 1988) 5 fajtája van.

- (27) a. Predikációs: *János okos (volt)*⁸.
b. Egyenlősítő: *A hajnalcsillag az esthajnalcsillag (volt).*
c. Identifikációs: *Az a férfi (ott) János.* (deiktikus kontextus)
d. Definíciós: *A demokrácia egy olyan rendszer (volt), ahol a népakarat érvényesül(t).*
e. Specifikációs: *A legjobb jelölt János (volt).*

Az NKBK a fenti 5 típus közül mindegyikben előfordulhat, kivéve a specifikációs kopulás mondatokat. Az, hogy mennyire fontos a felidéző névmás jelenléte ezekben a mondatokban, egyéni nyelv- és stílusérzék kérdése. Bizonyos beszélőknek definíciós kopulás mondatokban szinte kötelező lehet a felidéző névmás megjelenése (27-28d). Olyan esetekben is erősen preferált a

⁸ Magyarban csak múlt és jövő idő kifejezésekor tesszük ki a létigét (v.ö. *John is/was/will be clever*). A magyar kopulás szerkezetekről bővebben lásd Laczkó (2012)-t LFG, Hegedűs (2013)-at minimalista keretben.

felidéző névmás, amennyiben a mondat szerkezet nagyon minimális (29a). Szintén preferált a felidéző névmás, ha például a „balra kihelyezett elem” egy vonatkozó mellékmondat miatt messze kerül a mondat kommentjétől (29b).

- (28) a. Predikációs: *János az okos (volt).*
b. Egyenlősítő: *A hajnalcsillag az az esthajnalcsillag.*
c. Identifikációs: *Az a férfi (ott) az János.*
d. Definíciós: *A demokrácia az egy olyan rendszer (volt), ahol a népakarat érvényesül.*
e. Specifikációs: *#A legjobb jelölt az János volt. (csak kontrasztív értelmezés, például: Kati meg egy kevésbé jó jelölt volt.)*
- (29) a. *Oroszország ?(az) a Szovjetunió.*
b. *Az olyan embert, aki mindig csak siránkozik, ?(azt) nem szeretem.*

Mi lehet a probléma (28e)-ben? A specifikációs mondatok szemantikája ad választ a kérdéseinkre. Az NKBK-ban *a legjobb jelölt* ugyanis nem lehet topik. Általánosan elfogadott, hogy a topikoknak referenciálisnak kell lenniük. *A legjobb jelölt* azonban (27-28e)-ben nem egy referenciális entitás, hanem egy tulajdonságot kifejező predikátum, tehát nem topik.⁹ Így csak kontrasztív topikként értelmezhető, azaz KTBK-s szerkezetről van szó.

Fölmerülhet bennünk a kérdés, hogy a fent említett stílus- és feldolgozásbeli tényezőkön kívül van-e valamilyen funkciója a felidéző névmásnak a NKBK-ban. Elsőre teljesen opcionálisnak tűnik, és nem nagyon találni olyan szöveggörnyezetet, ahol lényegi különbség lenne (3c) és annak a felidéző névmást nem tartalmazó változata között.

- (3) c'. *(A vita nagyon kezdett eldurvulni), ezért János fogta magát és kiment a szobából.*

Egyéni különbségek létezhetnek. Preferenciák érződhetnek például abból kiindulva, hogy *János* mennyire ismert topik annak a számára, akinek adott esetben mondanánk (3)-at, vagy mennyire régen fordult elő *János* utoljára mondattopikként. Nekem nem sikerült ebben a megközelítésben olyan különbségre bukkannom, amely túlmutat ezeken a stílusbeli tényezőkön.

Azonban ha nem csak személyneveket vizsgálunk topikként, akkor lelhetünk olyan esetekre, melyekben a felidéző névmás jelenléte/hiánya komoly szemantikai különbséget okoz a mondat értelmezésében. Ebből az következik, hogy a felidéző névmás az NKBK-ban nem csupán tartalom nélküli

⁹ A másik főnévi csoport (jelen esetben *János*) pedig a változót azonosítja, tehát fókusz szerepű. Ehhez szintén nem kapcsolódhat az NKBK: *#János az a legjobb jelölt volt.* (csak kontrasztív értelmezés).

töltelékelem, hanem a megfelelő környezetben hozzájárulhat a mondat értelmezéséhez. Ahhoz, hogy bemutassam, miféle funkcióra gondolok, röviden ki kell térni a topikok szemantikájának a bemutatására.

Azon az általános megállapításon túl, hogy egy mondat kommentje a topikról szól, É. Kiss (2002) két formális szemantikai jegyet is tulajdonít a topikoknak: referenciálisnak és specifikusnak kell lenniük.

A referencialitási feltétel miatt például pusztán NP-k, kérdőszavak vagy bizonyos kvantifikált kifejezések nem szerepelhetnek topik pozícióban, hiszen ezek nem utalnak individuumra.

- (30) a. **Vendég megérkezett.*
- b. **Ki megérkezett?*
- c. **Kevés vendég megérkezett.*

É. Kiss (2002) szerint a referencialitás még önmagában nem elégséges, ahhoz, hogy valami topik lehessen: ehhez az is szükséges, hogy specifikus legyen. Ez É. Kiss (2002) olvasatában azt jelenti, hogy az adott individuum már jelen van a diskurzusuniverzumban, a hallgató számára azonosítható. Ennek É. Kiss (2002) szerint csak látszólag mondanak ellent az olyan mondatok, melyek (31)-ben találhatóak.

- (31) a. *Valaki kopog.*
- b. *Egy autó megállt a házunk előtt.*

É. Kiss (2002) szerint (31a) csak akkor használható, ha már hallottuk a kopogást, azaz a kopogás előidézője bizonyos értelemben már jelen van a diskurzusuniverzumban. (31b)-t pedig É. Kiss (2002) szerint úgy értjük, hogy az „egy a korábban említett autók közül”.

Gécseg–Kiefer (2009) egyetért a topikok referencialitási feltételével, de vitatja, hogy a topikoknak specifikusnak kéne lenniük. (32)-ben olyan mondatokat látunk, ahol a (31)-es mondat alanyai minden kétséget kizáróan teljesen újonnan bevezetett referensek, nem már ismert entitásokra utalnak.

- (32) a. *Képzeld, mi történt tegnap. Valaki úgy rákiabált Marira az utcán, hogy a szerencsétlen elájult az ijedségtől.*
- b. *Képzeld, mi történt tegnap. Egy gyerek leesett a villamosról, de szerencséire nem esett baja.*

Érdekes megfigyeléseket tehetünk, ha NKBK-s szerkezetekké alakítjuk a (30)-ban szereplő mondatokat. Sem a határozatlan névmás, sem a határozatlan névelővel rendelkező főnévi csoport nem elfogadható.¹⁰

- (33) a. **Valaki az úgy rákiabált Marira az utcán, hogy a szerencsétlen elájult az ijedtségtől.*
b. **Egy gyerek az leesett a villamosról, de szerencsére nem esett baja.*

A (33)-as mondatokból az tűnik ki, hogy az az összetevő, melyhez az NKBK-ban a névmás kapcsolódik, határozott referenciával kell rendelkezzen, egyértelműen azonosíthatónak kell lennie a diskurzusban.¹¹ Ez nem teljesül a (33)-as mondatokban, ami miatt ezek összeférhetetlenek az NKBK-val. Ha a topik már egyébként is határozott, mint a korábbi példákban, ez a tulajdonsága nem tűnik fel. Ha azonban olyan topikokhoz illesztjük, amelyek nem határozottak, láthatóvá válik a funkció.

A „+határozott” szemantikai jegy behozatala magyarázatot szolgáltat arra az NKBK-t illető megszorításra is, hogy csak NP-kkel/DP-kkel fordulhat elő. Mivel csak ezen kategóriák esetében van értelme határozottságról beszélni, megérthetjük, miért rosszak a nem főnévszerű kifejezéseket tartalmazó NKBK-k (26)-ban.¹²

Arra, hogy oblikvuszi vonzatokkal miért hangzik viszonylag rosszul az NKBK, egyelőre nem tudok magyarázatot adni. Talán összefüggésben lehet azzal, hogy a topik diskurzusfunkció és az alany grammatikai funkció között általában korreláció van, de ez a kérdés további vizsgálatokat igényel.

5. „Balra kihelyezések” LFG-megközelítésben

5.1 Az LFG általános tulajdonságai

A Lexikai-Funkcionális Grammatika (bővebben lásd például Bresnan et al. 2016 angolul, Komlósy 2001 magyarul) a generatív nyelvelméletek családjába tartozik, de a fősodratú chomskyánus megközelítéstől több lényeges ponton különbözik. Ezen különbségek közé tartozik a transzformációk hiánya, a grammatikai funkciók (alany, tárgy, stb.) mint a szintaxis önálló (nem a

¹⁰ Gécseg Zsuzsanna felhívta a figyelmem, hogy (33b) elfogadható egy verumfókuszos értelemben: *Egy gyerek az (ugyan) leesett a villamosról, de szerencsére nem lett baja.* Véleményem szerint ekkor az KTBK egy változatáról beszélünk.

¹¹ (33a) nyomán láthatjuk, hogy a specifikusság nem elég, hiszen ahogy Gécseg Zsuzsanna felhívta rá a figyelmemet, a határozatlan névmásnak van specifikus olvasata, „valamelyik dolog a korábban említettek közül”.

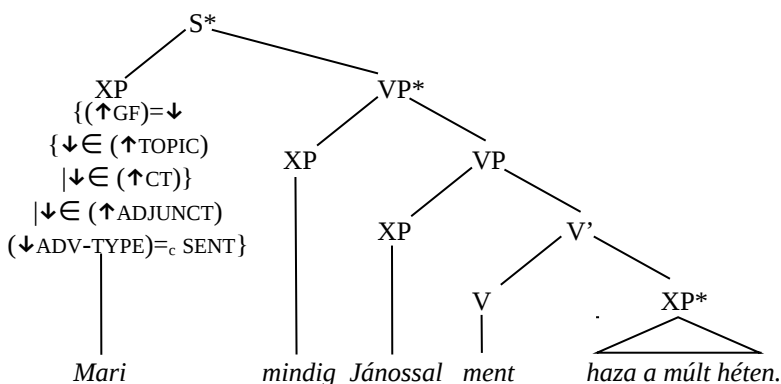
¹² Vegyük észre, hogy (26)-tal szemben, ha főnévként használjuk a *tegnap* szót, elfogadhatóvá válik az NKBK: *A tegnap az jó nap volt.*

frázisstruktúrán keresztül definiált) alkotóelemeiként való elismerése és a mondatok több, független, de leképezési mechanizmusok által kapcsolatban álló reprezentációs szinten való elemzése. A két szintaktikai elemzési szint az összetevős-szerkezet, amit az angol *constituent* ('összetevő') szó alapján c-szerkezetnek lehet nevezni, és az f-szerkezet (*functional structure*). A nem szintaktikai elemzési szintek közül jelen elemzés szempontjából megemlíten-dő még a szemantikai szerkezet (σ -szerkezet) és az információs szerkezet (i-szerkezet).

A c-struktúra alapvetően egy flexibilis X-vonás elmélet. Vezérlő elve a „kifejezés gazdaságossága” (*Economy of Expression*), azaz minden olyan csomópontot mellőz, mely nem közvetlenül szükséges a mondat jólformáltsá-gához vagy szemantikai értelmezéséhez. Ebből következik az üres, nyomokat vagy néma másolatokat tartalmazó csomópontok hiánya. Emellett fontos tu-lajdonsága az LFG-s c-szerkezeteknek, hogy megengedik a kettőnél többfelé ágazást és az is elfogadott, ha egy frázisnak nincsen feje.

Az f-struktúra a mondat logikai és funkcionális viszonyait ábrázolja egy attribútum-érték mátrix formájában. Egy mondat f-struktúrájának különböző jólformáltsági feltételeknek kell megfelelnie (koherencia, konzisztencia, tel-jesség). Ezen jólformáltsági feltételek részletes ismertetése túlnőne a tanul-mány keretein, bővebb információért lásd a hivatkozott szakirodalmat. A c- és az f-struktúra között az annotációkkal teremthetünk kapcsolatot.

A magyar nyelv LFG-s jellemzéséhez jelen tanulmányban Laczkó (2014)-et veszem alapul, mely É. Kiss (1992)-t adaptálja és fejleszti tovább ebben a grammatikai keretrendszerben. Laczkó (2014) az 1. ábrán látható alapszerke-zetet tulajdonítja a magyar mondatnak. Mivel jelen tanulmányban csak a topikpozíciónak van jelentősége, csak azt láttam el részletes annotációval. Az annotációkban a lefelé mutató nyíl (\downarrow) magára a csomópontban elhelyezkedő összetevőre, míg a felfelé mutató (\uparrow) az anyacsomópontra utal.

1. ábra: a magyar mondat alapszerkezete Laczkó (2014)-ben

A modell lényege röviden a következő. A mondat topikmezejében (az S* alatti XP) helyezkednek el a topikok és a kontrasztív topikok (CT). Ezek bármilyen grammatikai funkcióval (GF) bírhatnak. Rájuk kívül még az adjunktum grammatikai funkcióval rendelkező mondatszintű határozószavak is itt helyezkednek el (például: *valószínűleg*, *remélhetőleg*, stb.). Mivel ilyen elemekből tetszőleges számú előfordulhat a magyar mondatban (például: [*Évi hónap Bélával remélhetőleg Imit] elviszi a moziba*) és a sorrendjük sem kötött, az S csomópont iteratív, ezt jelzi a „*” szimbólum.¹³ Az S* alatt lévő VP* csomópont bal ágában helyezkednek el a kvantorok, amikből szintén lehet több is.¹⁴ A közvetlenül ige előtti pozícióban helyezkednek el kiegészítő eloszlásban az igekötők, a fókuszált összetevők és a kérdőszavak (példa a kiegészítő eloszlásra: *Ágnes LACIT *megcsókolta/csókolta meg*).

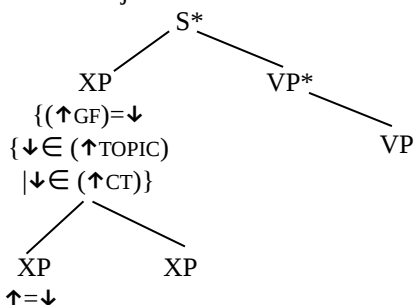
Hogyan illeszkednek ebbe az alapszerkezetbe a különböző „balra kihelyezések”? Kezdjük a KTBK-val és a NKBK-val. Ezekben a szerkezetekben a felidéző névmás opcionális, de ha jelen van, közvetlenül követi a topikot, illetve a kontrasztív topikot. Ez arra utal, hogy funkcionálisan adjunktumokról van szó, melyek a velük társított topik vagy kontrasztív topik testvércsomópontjában helyezkednek el (2. ábra). Azaz az 1. ábrán, az S* alatti XP-nek van egy opcionális testvércsomópontja, ahol a KTBK és az NKBK felidéző névmása foglalhat helyet (XP)¹⁵. A rájuk vonatkozó egyedi tulajdonságokat

¹³ Ha az ige után van az alany, ez a rész üres is lehet, például: *Elment Péter a moziba*.

¹⁴ Ezeknek ugyanakkor nem szabad a sorrendje, lásd Kálmán (2001: 77–90).

¹⁵ Az általános „XP” jelölést azért használom, mert ilyen jobboldalra adjungáló szabályra egy implementált nyelvtanban amúgy is szükség van (például az appozitív szerkezetek (*János, a barátom nagyon kedves*) kezelésekor). A (34)-ben bemutatott „balra kihelyező” szabály ennek egy alelete.

különböző annotációkkal biztosíthatjuk. (34a) mutatja KTBK, (34b) pedig az NKBK felidéző névmás annotációját.

2. ábra: a felidéző névmások elhelyezkedése a „balra kihelyezésekben”

<p>(34) a. $\downarrow \in (\uparrow \text{ADJUNCT})$
 $(\uparrow \text{ADV-TYPE}) \neq \text{SENT}$
 $(\downarrow \text{PRED FN}) =_c \text{pro}$
 $(\downarrow \text{PRON TYPE}) =_c \{\text{DEM} \mid \text{PERS}\}$
 $\uparrow_1 \in_c (\text{CT } \uparrow)$
 $(\downarrow \text{INDEX}) = (\uparrow \text{INDEX})$
 $(\downarrow \text{CASE})$
 $(\downarrow \text{NUM})$
 $\{(\downarrow \text{CASE})$
 $(\downarrow \text{CASE}) = (\uparrow \text{CASE})$
 $(\downarrow \text{NUM}) = (\uparrow \text{NUM})$
 $\mid \neg (\downarrow \text{CASE})$
 $\neg (\downarrow \text{NUM})\}$</p> | <p>b. $\downarrow \in (\uparrow \text{ADJUNCT})$
 $(\uparrow \text{ADV-TYPE}) \neq \text{SENT}$
 $(\downarrow \text{PRED FN}) =_c \text{pro}$
 $(\downarrow \text{PRON TYPE}) =_c \{\text{DEM} \mid \text{PERS}\}$
 $\uparrow_1 \in_c (\text{TOP } \uparrow)$
 $(\downarrow \text{INDEX}) = (\uparrow \text{INDEX})$
 $(\downarrow \text{CASE}) = (\uparrow \text{CASE})$
 $(\downarrow \text{NUM})$
 $(\uparrow \text{DEFINITE}) =_c +$</p> |
|--|---|

(34a)-t a következőképpen kell értelmezni. A névmás az anyacsomópont (a topikmező egyik eleme) adjunktumai közé tartozik, a szemantikája névmási. Mutató és személyes névmás lehet. Mivel mondat szintű határozók nem jók (kontrasztív) topikként, ők kizárásra kerülnek a szerkezetből (??? *Valószínűleg János jött el, remélhetőleg meg Kati*). A jelenléte esetén az, amihez kapcsolódik, az információs-szerkezetben a mondat kontrasztív topikjaként értelmeződik (ez a technikai megvalósítása az úgynevezett *inside out functional uncertainty*-nek, a részletekért lásd Falk (2001: 147–152). Referense megegyezik a kontrasztív topik referensével. Ha van esete és száma, azok megegyeznek az

egész konstituens esetével és számával (amit a frázis fejtől kap meg), vagy pedig nem rendelkezik esettel és számmal (ez történik a nem esetragos névmások használatakor, lásd (9-11)). (34b)-ben a névmás a szintén adjunktum, azzal megegyező esettel és referenciával (a számegegyezés nem szükséges, lásd (21)). Egy „+határozott” jegyet ad a szemantikai struktúrában a topikösszetevőhöz.

A KTBK, illetve az A-kötéselv és hatóköri viszonyok kapcsolatát tekintve részletes LFG-s magyarázattal a kutatás jelen fázisában nem tudok szolgálni, de a kérdéskörben megemlíthető Mycock (2006), aki amellet érvel, hogy a hatóköri viszonyokat az LFG fonológiai komponensében is lehet kezelni. Dalrymple (2001, 9. és 11. fejezet) szintén tárgyalja a hatókör illetve a névmásértelmezés LFG-s megközelítését.

Ami a KFBK-t illeti, feltételezésem szerint arra nem a szigorúan vett szintaxison belül kell magyarázatot adni. Az, hogy gyakorlatilag csak a mondat elején fordul elő, beleértve azt is, hogy még beágyazott mondatokból is ki van zárva, arra utaló jel, hogy a KFBK-ban a balra kihelyezett elem valójában nem a mondat része. Tehát ha nem a periférián van, idegen elemként beékelődik egy mondatba, ezzel elrontva azt. A szintaktikai függetlenséget támasztja alá az a tény is, hogy nem kötelező esetegegyezést mutatnia a felidéző névmással. Úgy gondolom, egyfajta újrakezdő mondathasználatról van szó, melyben a beszélő valamilyen performancia- stílusis vagy diskurzusbeli tényező miatt megismétli a prominens mondat eleji összetevőt.¹⁶ Másként fogalmazva, a KFBK tulajdonképpen két egymástól szintaktikai értelemben független beszédaktus, melyet több nyelvi és kommunikációs tényező motiválhat.¹⁷

6. Összegzés

Ebben a tanulmányban az olyan magyar szerkezetekkel foglalkoztam, melyekben egy balperiférikus elem és egy azt követő, vele koreferens névmás szerepel. Az ilyen szerkezeteket a szakirodalomban „balra kihelyezés”-nek nevezik. Én is ezt a terminológiát használtam, habár a megközelitésem semmilyen szinten nem támaszkodik transzformációkra.

A szakirodalmat követve három „balra kihelyező” szerkezetet vettem górcső alá. A kontrasztív topikos és a nem kontrasztív „balra kihelyezés” esetén olyan megközelítéssel éltem, melyben a felidéző névmás a topik/kontrasztív

¹⁶ További információs szerkezeti/pragmatikai kutatás kiindulópontja lehet a kérdésben a Lambrecht (1994) által bevezetett „a megnevezés és szerepkör elválasztásának az elve” (*Principle of the separation of reference and role*).

¹⁷ A külön tagmondati elemzést támasztja alá Gécszeg Zsuzsanna azon megfigyelése is, hogy mind az elől lévő összetevő, mind a névmás módosítható *csak*-kal egy megnyilatkozáson belül: *Csak a könyvet, csak azt vittem vissza a könyvtárba*.

topik testvércsomópontjában elhelyezkedő adjunktum, és a rájuk jellemző formai megszorításokkal bírnak. A szerkezetek motivációja elsősorban stílusbeli, de emellett az NKBK egy határozottságjeggyel is ellátja a topikot. A kontrasztív fókuszos „balra kihelyezés” meglátásom szerint nem a szűken vett szintaxis hatáskörébe tartozó jelenség, hiszen több tulajdonsága is arra utal, hogy mondat többi részétől szintaktikailag független összetevőről van szó.

A kutatás további iránya lehet a tárgyalt szerkezetek egyéb nyelvek „balra kihelyező” szerkezeteivel való összevetés. A szakirodalomban elterjedt nézet, hogy az angol topikalizáció (2) valamint a német és holland „kontrasztív balra kihelyezés” néven említett szerkezetei hasonló elemzést igényelnek, mely mozgáson alapul. Az angol topikalizációnál felidéző névmás hiányában a mozgó elem csakis a topikalizált összetevő lehet. A németben és a hollandban Grohmann (2003) elemzésében a felidéző névmás a mozgott „balra kihelyezett” összetevő egy kiejtett nyoma, míg Frey (2004) szerint a „balra kihelyezett” összetevő egy CP-adjunktum, a névmás a megfelelő théta-pozícióban bázisgenerálódik és onnan mozog a megfelelő helyre. Az angol *left dislocation* (1) és a német és holland nemkontrasztív balra kihelyezésnél a mozgátsnál lazább szintaktikai kapcsolatot tételeznek fel, bár a mondatba való nem-integráltságról eltérő nézetek vannak (Shaer 2009 szerint például egyáltalán nincs a „balra kihelyezett” elem a mondatba integrálva).

Ez alapján a magyar KTBK és NKBK nagyobb integráltsága révén az angol topikalizációval (2), míg a KFBK a lazább kapcsolatú *left dislocation*-nel (1) rokonítható, de a hasonlatosság pontos mértéke, illetve annak az LFG-ben való lehetséges modellezése a jövő kutatásainak a tárgya.

Hivatkozások

- Balogné Nagy Gizella (2013). *Left dislocation in Optimality Theory*. Doktori disszertáció, ELTE.
- Bresnan, Joan – Ash Asudeh – Ida Toivonen – Stephen Wechsler (2016). *Lexical Functional Syntax*. Chichester, Wiley Blackwell.
- Decker, Renaat (1988). *Studies on Copular Sentences, Clefts and Pseudoclefts*. Dordrecht, Foris.
- É. Kiss Katalin (1992). Az egyszerű mondat szerkezete In, Kiefer Ferenc (szerk.) *Sztrukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 79–177.
- É. Kiss Katalin (2002). *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press.

- Frey, Werner (2004). Notes on the syntax and the pragmatics of German left dislocation. In Horst Lohmstein – Susanne Trissler (eds.) *The syntax and semantics of the left periphery*, Berlin, Mouton de Gruyter, 203–233.
- Gécseg Zsuzsanna (2001). A kontrasztív topik szintaxisáról és szemantikájáról. *Magyar Nyelv*, 2001. szeptember, december.
- Gécseg Zsuzsanna – Kiefer Ferenc (2009). A new look at information structure in Hungarian. *Natural Language and Linguistic Theory* 27: 583–622.
- Gregory, Michelle. L. – Michaelis, Laura. A. (2001). Topicalization and left-dislocation: A functional opposition revisited. *Journal of Pragmatics*, 33: 1665–1706.
- Grohmann, Kleanthes K. (2003). *Prolific Domains: On the Anti-Locality of Movement Dependencies*. Amsterdam, John Benjamins.
- Gyuris Beáta (2009). Quantificational contrastive topics with verum/falsum focus. *Lingua* 119: 625–649.
- Hegedűs, Veronika (2013). *Non-Verbal Predicates and Predicate Movement in Hungarian*. Doktori disszertáció, Tilburg University. Utrecht: LOT Publications.
- Kálmán, László (szerk.) (2001). *Leíró magyar nyelvtan* (Mondattan I.). Budapest, MTA-ELTE.
- Kenesei István – Robert M. Vago – Fenyvesi Anna (1998). *Hungarian*. Taylor & Francis, Routledge, London.
- Komlósy András (2001). *A lexikai-funkcionális grammatika mondattanának alapfogalmai*. Budapest, Tinta könyvkiadó.
- Lipták Anikó (2011). The structure of the topic field in Hungarian. In Paola Benincà – Nicola Munaro (eds.) *Mapping the left periphery*, Oxford, Oxford University Press, 163–198.
- Lipták Anikó (2012). Correlative Topicalization. *Acta Linguistica Hungarica* 59(3): 245–302.
- Laczkó Tibor (2012). On the (un)bearable lightness of being an LFG style copula in Hungarian. In Miriam Butt – Tracy Holloway King (eds.) *Proceedings of the LFG12 Conference*, Stanford: CSLI Publications, 341–361.
- Laczkó Tibor (2014). The essentials of an LFG-analysis of Hungarian finite sentences. In Miriam Butt – Tracy H. King (eds.) *Proceedings of the LFG14 conference*, Stanford, CSLI Publications, 325–345.
- Lambrecht, Knud (1994). *Information Structure and Sentence Form*. Cambridge, Cambridge University Press.

- Mycock, Louise (2006). *The Typology of Constituent Questions: a Lexical-Functional Grammar analysis of 'wh'-questions*. Doktori disszertáció, University of Manchester.
- Neeleman, Ad – Elena Titov – Hans van de Koot – Reiko Vermeulen (2009). A syntactic typology of topic, focus and contrast. In van Craenenbroeck, Jeroen (eds.) *Alternatives to Cartography*, Berlin, Mouton de Gruyter, 15–52.
- Ross, John R. (1967). *Constraints on variables in syntax*. Doktori disszertáció, Massachusetts Institute of Technology.
- Shaer, Benjamin (2009). German and English left-peripheral elements and the ‘orphan’ analysis of non-integration. In Benjamin Shaer – Philippa Cook – Werner Frey – Claudia Maienborn (eds.) *Dislocated elements in discourse*, New York, Routledge, 366–397.

A GRAMMATIKALIZÁCIÓ NÉHÁNY ESETÉRŐL BOSZORKÁNYPEREKBEN¹

Varga Mónika

Bevezetés

Dolgozatomban feltáró jelleggel mutatok be olyan igéket, igés szerkezeteket, amelyek a 16–18. század során (a hagyományosan középmagyarnek nevezett időszakban) partikulává vagy indulatszóvá válhattak. A dolgozatban tárgyalt elemek a következők²: *rávár, lát, hagy + jár*.

- (1) „*varra* meg emlegecz még élsz” (1723 Bosz. 1: 217)
(2) „*Ládd-e* Örzse, hogy csak használ az én babonaságom” (1759 Bosz. 2: 520)
(3) „oh nem én voltam, *hadgyán* [...] de kglmed [= kegyelmed] soha sem feleit ell ememet” (1742 Bosz. 2: 140)

A dolgozat fő kérdése az, hogy az ilyen típusú változásokban a grammatikalizáció folyamata mutatkozik-e meg (elsősorban Hopper–Traugott 2003, az Oxford Handbook of Grammaticalization vonatkozó fejezetei, valamint Dér Csilla Ilona 2008-as és 2013-as munkái alapján). Ennek megfelelően a kifejezéseket kialakulásuk motivációja szerint szerkezeti, valamint szemantikai változásait feltárva tárgyalom.

A dolgozatban emellett érvelek, hogy a vizsgált kifejezések kapcsán bemutatott változások megfeleltethetők a tágan értelmezett grammatikalizációs folyamatoknak. Nem tartoznak ugyanakkor a grammatikalizáció tipikus esetei közé: a korszakban nem jellemző hasonló kategóriaváltás más igés forrás-szerkezetekre – az itt tárgyaltakhoz hasonló végeredménnyel. Ez nagy valószínűséggel a jelenség pragmatikai sajátosságaival magyarázható (lásd a részletes elemzést, 3. rész).

A nyelvi adatok forrása a Történeti Magánéleti Korpusz anyaga (<http://tnk.nytud.hu/>), kiegészítve manuális gyűjtéssel. A TMK jelenleg 16–18. századi magánéleti levelezések és perszövegek anyagát tartalmazza mor-

¹ A tanulmány az MTA Nyelvtudományi Intézetben zajló 116217 számú OTKA-projektum anyagait felhasználva készült.

² A nyelvi adatokat a forráskötetek alapján betűhíven közlöm, a hivatkozás az év, a kötet rövidített neve, valamint a lapszám alapján történik. Mivel a központosítás nem minden esetben egyezik a ma elvárhatóval, az értelmezést segítő – pl. mondathatárt, tagmondathatárt jelző – megjegyzések []-ben szerepelnek.

fológiai annotációval (Dömötör 2014: 12–14). A kiegészítő keresés során elsősorban további levélkiadásokat és peranyagokat dolgoztam fel.³ A beszélt nyelvi (pontosabban ahhoz közelítő) források választását az indokolja, hogy közismerten kiemelt szerepük van a nyelvi változás vizsgálatában, hiszen a mindennapi nyelvhasználat a nyelvi módosulások megindulásának és lezajlásának színtere (Károly 1980: 44–46; Benkő 1988: 385–388; Herman 2001: 406; Henry 2002: 270–272).⁴ Az itt feldolgozott kifejezések pedig a korabeli nyelvhasználat közvetlenségét idéző, szinte mindig egyenes idézetben megjelenő fordulatai.

A továbbiakban röviden összefoglalom a vizsgált elemekkel kapcsolatos eddigi megállapításokat (1. rész). Ezeket a kifejezéseket együtt részletesen nem vizsgálták, s korábban nem tárgyalták őket grammatikalizációs folyamatok eredményeként. Jelen dolgozat arra mutat rá, hogy az ige (pontosabban a predikatív szerkezet) ilyen természetű kategóriaváltása kezelhető tágan értelmezett grammatikalizációs változásként, ha ritkának számít is. A korszakban többé-kevésbé mindhárom elemre jellemző a szerkezeti ingadozás, azaz a forrás és a célszerkezet egyszerre lehet jelen a nyelvhasználatban.

Az elemek együttes vizsgálatával ragadható meg a jelenség pragmatikai beágyazottsága is, ugyanis – elsősorban a boszorkányperek tanúvallomásaiban – speciális pragmatikai funkciót töltenek be, amely motiválhatta a szerkezeti változást és a kategóriaváltást, elsősorban a *várrá* esetében, míg a *ládde* és a *hagyján* kapcsán jelentésbeli bővülésről beszélhetünk, ami szintén megerősíthette őket a használatban. Hasonló jelentésű szerkezetek ilyen típusú

³ Részletesen: Nyáry Pál és Várday Kata levelezése a 17. század elejéről; Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz; A magyarországi boszorkányperek oklevéltára; A magyarországi boszorkányság forrásai I–IV; Kolozsvári boszorkányperek. A későbbi adatokhoz a 18. század végi – 19. század eleji iskoladrámákból származó manuális gyűjtést a Magyar Történeti Szöveggyűjtő és a Magyar Nemzeti Szöveggyűjtő célzott kereséseivel egészítettem ki.

⁴ A boszorkánypereken tanúvallomásokra jellemző a szabad történetmondás, ami megfelel a korszak büntetőeljárásai, elsősorban nyomozati szakaszának (Hajdu 1985: 94–95). A tényszerű események mellett rögzítenek felidézett diskurzusokat részletesen bemutatott beszédhelyzettel, akár nonverbális gesztusokkal, a történetmondást pedig a tanú hiedelmei, vélekedései, egyéb reflexiói egészítik ki. A nemzetközi szakirodalom szerint is beszélt nyelvi jellegű (*speech-like character*) szövegekről van szó (Grund 2007: 119–120, 124), stílusukban és tartalmukban egyaránt változatosak, megjelenhet bennük az informális, egyéni nyelvhasználat (Doty–Hiltunen 2009: 459–460). A dokumentumok alapján az nem világos, hogy összefüggő vallomást jegyeztek-e le a fogalmazók, vagy a másolás során fűzték egybe a rövidebb válaszokat. A vallomásra vonatkozó adatokat elviekben szó szerint kellett rögzíteni, de ez általában „rendkívül ritkán valósult meg” (Katona 1977: 201–209). Arra nézve legalábbis nem volt egységes az elvárás, hogy a tanú nyelvi megformálását is mindig kövessék a lejegyzők, vagy elsősorban tartalmilag igyekezzenek megragadni, amit csak lehet. A szövegek regisztere éppen ezért közvetett, leírt beszélt nyelvváltozatként határozható meg (Pusztai 1999: 381–382).

kategóriaváltása más nyelvekben sem példátlan (2. rész), de – ahogy azt lentebb jelzem, – megfigyelhetők bizonyos szerkezeti és alakulásbeli különbségek, elsősorban a magyarban feloldódó transzparenciára nézvést (3. rész). A változási folyamatok feltárása után szó lesz az elemek későbbi alakulástörténetéről is (4. rész).

1. A vizsgált elemekről

A következőkben a dolgozatban tárgyalt szerkezetek/elemekkel kapcsolatos korábbi megállapításokat foglalom össze. A *várrá* és a *ládde* felépítését és forrásszerkezetét tekintve vitatott a szakirodalomban, míg a *hagyján* egyértelmű, noha szinte kizárólag szótári feldolgozású.

A *várrá* értelmezése korábban a nyelvtörténészek számára sem volt magától értetődő. Pusztai Ferenc szerint a boszorkányperek alapján a *várrá* értelmezése 'várjál'. Azzal magyarázta a formai különbséget, hogy a középmagyarban a felszólító mód *-j* jele egyes szám második személyű igealakokban elmaradhat, hozzátevé, hogy az idézett adatokban az *r* utáni módjel teljes hasonulásra mellett az *-l* is hiányzik (Pusztai 1999: 386). Horváth László az előzőtől eltérő következtetésre jut a minorita iskoladrámák szövege nyomán, miszerint a *várrá* a *rávár* felszólító formájából keletkezett a módjel kiesésével és az igekötős kapcsolat tagjainak összeforrásával. A megoldás analógiájára példaként idézi a *fogdmeg* 'csendőr' kialakulását (Horváth 2001: 57). A szerző ennek megfelelően nem tárgyalja ezeket az adatokat az általa akkor vizsgált felszólító módú igealakok között, noha nem tartja kizárhatónak a korábbi értelmezést sem.

Jelen dolgozatban egyértelműnek veszem az igekötős igei eredetet, részben azért, mert mind az iskoladrámák, mind a boszorkányperek szövegeiben gyakran világos az írott formából az elem értelmezése, nagyobb részben pedig azért, mert – ahogy arról a szerkezeti változás kapcsán szó lesz, – időnként az igei paradigma több tagja is használatos:

- (4) „tudom én azt, hogy csak egy kopasz ember dolga, de *várjon rá*, mert megbánja”
(1723 Komáromy: 304)

A korábbi igealakként történő értelmezés kapcsán ugyanakkor érdemes rátérni az adatigazolás kérdésére. Schram Ferenc kiadásában a teljes betűhűségre törekedtek a szövegközlésnél, megmutatva az írásmód különbségeit akár ugyanannak a pernek két fázisa (sőt két bekezdése) között is. A központozást tekintve szintén a korabeli megoldások hű visszaadására törekedtek, hiszen ezek is mutathatnak olyan rendszerszerűségeket, amelyeket még nem sikerült

megfejteti. Az „A magyarországi boszorkányság forrásai” című kötetekben, vagy éppen a „Kolozsvári boszorkányperek” esetében azonban azt a kiadási elvet alkalmazták, mely szerint a korabeli (tulajdonképpen rekonstruált) kiejtés szerint kell átírni a szövegeket, figyelembe véve a mai helyesírás szabályait. Ennek gyakorlati hasznát elsősorban a könnyebb olvashatóságban és megértésben látják a szövegközlők. A kétféle megoldás különbsége egy kisebb részlet alapján is világos lehet egy olyan perszövegből, amelyet mindkét kiadás közöl. A betűhű átírás szerint ezt látjuk:

- (5) „meg fenyegette őtett *varra* ugy mond tiz esztendő múlva is meg keserülöd az én el menetelemet” (1755 Bosz. 2: 706)

A vélt kiejtés szerinti (rekonstruált) szöveg pedig ez:

- (6) „megfenyegette őtet, *várjá*, úgymond, tíz esztendő múlva is megkeserülöd az én elmenetemet” (1755 MBF. 4: 583)

Az átírás tehát morfémat és grammatikai kategóriát érinthetett: a mondatzóvá vált *rávár* (*vár* + *rá*) helyett igealakként értelmezték a kérdéses elemet, s így azt nem fogadhatnánk el adatként, ha csak a második részletet ismernénk. Mivel több forráskiadás is modernizált szövegközléssel készült, nem kizárt, hogy további adatok is lappanganak.

Az eddigi adatbázisbeli és manuális keresések alapján a *várj rá* ~ *várrá* elsősorban a 18. századra jellemző – ebben a használatban legalábbis –, mindössze egyetlen 17. századi adattal. A *várrá* típusú előfordulások az indultszó/mondatszó kategóriájába sorolhatók be (TMK, vö. Varga 2014: 104–5). A korszak levelezésében nem tűnik jellemzőnek, annál inkább a boszorkányperek tanúvallomásaiban. A 18. század végéről megtalálható iskoladrámákban, illetőleg a szépirodalomba is bekerült:

- (7) „De, *várrá!* Meg-ördög-tördellek” (1786 Dugonics András MTSzT)
(8) „*várrá*, meg eszed az öklömet” (1789 Piarista iskoladrámák: 654)

A *ládde* már a 16. századtól adathozható, és kódexekben is előfordul (lásd a NySz. *ládde*, *láddeg* címszavához tartozó adatokat, valamint Balázs 1995: 78–79), ezzel együtt felépítését tekintve szintén vitatottnak számít. Annyi bizonyos, hogy a kiinduló ige a *lát*, ennek a második személyű és nagy valószínűséggel felszólító módú alakjához (*lásd* ~ *lád*, vö. *meaglád*) kapcsolódik az *-e*, ami egyes felfogások szerint kérdő partikula – ez mutatkozik meg a jelentésazonosítások egy részében ’látod-e’ –, míg mások ősi, rámutatást kifejező mondatzónak tartják (Kelemen 1970: 210). Az utóbbi magyarázatot erősítik a *lájják* a típusú (veláris mondatzóval kapcsolódó) változatok, vagy a *néz*

igéből kiinduló hasonló alakulású mondatzó, *nédd ~ nédde ~ nédda* változatai. Az így létrejött elem szófaji besorolása sem egységes, egyaránt tekintik mutató mondatzónak (Kelemen 1970: 210), valamint tárgyalják a módosító-szószerű alakulatok között (Balázs 1995: 78–79).

A *haggyán* szintén a 16–17. századtól adatolható (16. sz. NySz., SzT.; 17. sz. TESz.), felépítését tekintve problémátlanabb az előző két elemnél. A *hadd* már az ómagyar korban is működött óhajtást, ráhagyást, megengedést jelölő módosítószóként. A korszak forrásaiban az írott alakok világosan mutatták a funkcionális megoszlást, az igei használattól való elkülönülést (Juhász 1992: 826; D. Máta 2003: 660). A felszólító módú igealakból partikulává vált⁵ *hadd* kapcsolódik össze a *jár* ige ugyancsak felszólító módú harmadik személyű alakjával: *haggyárjon ~ haddjárjon*, idővel pedig a forma megrövidül: *haggyán*. Szófaji kategóriáját tekintve szintén határozószónak, illetve partikulának tekinthető (vö. TMK).

A módosítószók, partikulák szerepüket tekintve alakulhattak a közlési szituáció hatására (beleértve a beszélő/fogalmazó mentális világát, érzéseit, indulatait), vagyis válhattak indulatszóvá (Juhász 1992: 822). Mindhárom vizsgált kifejezés olyan szófaji kategóriába tartozik tehát, amely problematikus a nemzetközi szakirodalom szerint: tipikusan olyan nyelvi anyag kerül ide, amely nem könnyen osztályozható (Ramat 2012: 503–504).⁶

Az eddig fellelt első adatok alapján a három kifejezés nem mérhető össze. A *várrá* a másik két elemnél későbből adatolható, emellett – az eddigi kutatás alapján legalábbis – nem mutatható ki levelezésből. A perszövegekben is tipikusan egyenes idézetekben jelenik meg. Kérdés azonban, hogy a feltárt adatok alapján meghatározható-e, hogy vajon a fent leírt szerkezeti változások grammatikalizációs folyamatokkal hozhatók-e kapcsolatba.

2. Elméleti háttér

A grammatikalizáció számos meghatározása közül jelen dolgozat az alábbi-ból indul ki: speciális, önálló változástípusnak tekinti, amely nem egyenlő a pusztá újraelemzéssel (vö. Traugott 2012: 23–24; Dér 2013: 18–20). Az ilyen típusú változás mindig lexikai (illetőleg kevésbé grammatikai) szerkezetből indul ki, egy nyitott grammatikai/lexikai osztályból. A változás jellemzően egy erősen meghatározott pragmatikai és morfoszintaktikai környezetben in-

⁵ Formális-strukturális megközelítésben nem sorolják a partikulák közé a *hadd*-ot, szintaktikai (elsősorban szórendi) viselkedése miatt; eszerint olyan önálló funkcionális kategóriát alkot, amely a mondat modalitásában játszik szerepet (Szücs 2010: 193, 200–201).

⁶ „Kind of wastebasket [...] linguistic material which is difficult to classify”. Közös funkció a szituációs körülmények kifejezése (beleértve a beszélői attitűdöt), valamint kategóriák módosítása.

dul meg (Nicolle 2012: 403–404, Lightfoot 2012: 440–442). A folyamat eredményeként a forrásszerkezet fokozatosan egy új, grammatikai(bb)/pragmatikai(bb) funkciót betöltő elemmé válik, miközben szorosabb egység jön létre az elemek között (Hopper–Traugott 2003: 2–4, 18; Traugott 2012: 25–26). A változás része a szemantikai általánosulás, valamint a szubjektifikáció (Dér 2008a: 28; Nicolle 2012: 406–407).⁷ A grammatikalizáció invariáns jegyei a speciális szemantikai változás és a kategóriaváltás, melyek sorrendje azonban még vitatott (Dér 2008a: 116; Dér 2013: 25–26).

Amennyiben jellegzetes szerkezeti változás is bekövetkezik a grammatikalizáció során, az szorosabb kapcsolatot eredményez a forrásszerkezet elemei között. A frázisszintű szerkezetből szószintű elem lesz egységstátusszal, a köztük levő transzparencia pedig feloldódik (Ramat 2012: 504–505, Lightfoot 2012: 442). A grammatikalizáció azonban nem jelenti azt, hogy a forrásszerkezet vagy annak egy része ne maradhatna autonóm is, például a közép-magyar kor határozói igenévi alapú ragvonzó névutói esetében (például *valamitől fogva*, ugyanakkor a *fogva* továbbra is használatos igenévként is, vö. Dér 2008b: 22–23).

A szerkezeti változás bizonyos korlátok között zajlik. A magyarban a toldalékszintű formává redukálódás csak egyes raggá váló névutók esetében jellemző (Dér 2008a: 30–31), de az adverbium kategóriájára általában sem jellemző ez a folyamat (Ramat 2012: 503–504). Az, hogy a forrásszerkezetek között megjelenhet igés konstrukció, megfigyelhető például az angolban is, a létige és melléknév vagy más nem finit kategóriájú lexémák összekapcsolásában, ilyen a *beware* 'óvakodj' vagy a *begone* 'tűnj el'. Ezek valamelyest más funkciót töltenek be, mint a dolgozatban tárgyalt elemek, mindenesetre a felszólítás megjelenik bennük. További párhuzamnak tekinthetők a *lookyou*-típusú (*lookye*, *lookahere* stb.) diskurzusjelölők. Laurel Brinton megállapítja, hogy az ilyen kifejezések inkább úgy kezdik az életüket, mint szintagmák vagy teljes szerkezetek, semmint lexikai egységek, ezáltal kialakulásuk nem tekinthető közismert, tipikus grammatikalizációnak (2001-es írását idézi Onodera 2012: 617). A fentebb idézett szerkezetváltozások eredményei azonban máig transzparenssek. A dolgozatban vizsgált elemek esetében is közös forrásnak tekinthető az igés/predikatív szerkezet, emellett tényezőként megje-

⁷ Hagyományos megközelítésben a grammatikalizációt ennél szűkebben értelmezik. A lexikalizációtól való elválasztás kapcsán idézi Lightfoot (2012: 439) Christian Lehmann egyik 1995-ös munkáját, mely szerint a főnév → képző változás szimpla lexikalizációnak tekinthető – noha ez tipikusan grammatikalizációs változásnak számít a szakirodalomban. A hagyományosabb értelmezés szerint ugyanis a grammatikalizáció fő tényezője az autonómiavesztés, a nyelvtani rendszertől való egyre erősebb függőség.

lenik a felszólító mód. A transzparenciáról később lesz szó részletesebben, noha árulkodó, hogy mind a *ládde*, mind a *várrá* azonosítása problematikus (volt) a szakirodalomban.

A speciális szemantikai változás azt jelenti, hogy a grammatikalizáció kezdeti szakaszában az adott szerkezet, kifejezés jelentése sematikussá válik, ugyanakkor ezzel párhuzamosan vesz fel grammatikai/pragmatikai jelentéseket (Hopper–Traugott 2003: 95–94; Dér 2013: 23–24). Ez a fajta jelentésváltozás következtetési folyamatokat indít el, fogalmi helyett egyre inkább procedurális, azaz viszonyjelentés jön létre (a beszédhelyzet és a megnyilatkozás között, beleértve a beszélői attitűd megjelenését is; Diewald 2012: 456–457). A pragmatikai változások egyik alapvető motivációja a gazdaságosság és az explicit/expresszív kifejezésmód igényének együttes jelenléte, gyakran jár együtt metaforikus vagy metonimikus figyelemirányítással (Hopper–Traugott 2003: 84–88), melyek implikaturákhoz vezetnek (Nicolle 2012: 403–404).

A szakirodalom egy része külön kezeli a grammatikalizációt a pragmatikalizációtól, ahogy a lexikalizációtól is, ezek viszonya azonban vitatott az egyes szerzők szerint (Dér 2008a: 110, Lightfoot 2012: 438–439). Az elkülönítést a grammatikai elemek bizonyos jellemzőivel indokolják, mint a kötelezőség, a paradigma, a viszonyjelentés. Ezek az elvárások azonban a grammatikalizáció egyéb eseteinél sem mindig teljesülnek: az adverbiumok kötelezősége kérdéses, a kötőszók nem rendeződnek paradigmába, a viszonyjelentés pedig pragmatikaivá válás esetén is lehet deiktikus a beszédeseményre nézve, elsősorban a beszélői nézőpont és attitűd kifejezésével (Dér 2008a: 112–114, Nicolle 2012: 408–409). A pragmatikalizáció tipikus példája a szakirodalomban a diskurzusjelölők kialakulása (noha ez is a grammatikalizáció részének számít; Dér 2008a: 110, 116).

A diskurzusjelölők két fő csoportja különböztethető meg funkció szerint: az üzeneteket (diskurzusszegmenseket) összekapcsoló, valamint a diskurzus irányának egyes aspektusait összekötő elemek. Az ilyen egységek képesek önmagukban is megnyilatkozásként funkcionálni, nem hatnak a mondat igazságfeltételeire, jelentésük pedig nem fogalmi, hanem procedurális (szövegközi szinten működik, beszélői instrukciókat fejez ki, vö. Dér 2008a: 111). Az eseti elemzéssel azt kívánom bemutatni, hogy a *hagyján*, a *ládde*, valamint a *várrá* illeszkedik-e a fenti változások valamelyikébe.

3. Elemzés

A továbbiakban bemutatom a vizsgált elemek szemantikai változásait (kitérve a kezdeti különbségekre), az elsősorban a *várrá* esetében tapasztalható jelen-

tésszűkülést és annak pragmatikai beágyazottságát a vizsgált szövegek kontextusába, majd pedig az elemek kategóriaváltását. Ezt követi a szakirodalomban megfogalmazott kritériumok alapján a besorolás – lexikalizációnak számít-e ez a változás, vagy a vizsgált elemek diskurzusjelölőként funkcionálnak ezekben a szövegekben.

A grammatikalizáció tágabb értelmezésében a tényleges nyelvhasználat elsődleges szerepű, továbbá hangsúlyos szempont, hogy a változás mindenütt jelen van, s fokozatokban realizálódik (Poplack 2012: 209–210). Ez összefüggésbe hozható a nyelvi rendszer komplex vizsgálatával területi, társadalmi, időbeli meghatározottságban, különös tekintettel a társas interakciók nyelvhasználatbeli hatására (Juhász 2002: 170–171).

Ahogy arról szó volt, a fő grammatikalizációs kritériumok a kategóriaváltás és a speciális jelentésbeli változás. A szerkezeti változások egy része, mint például a fonológiai redukció önmagában nem elegendő ahhoz, hogy a folyamatot grammatikalizációnak tekintsük (Dér 2013: 22–23). A vizsgált elemek esetében is – különös tekintettel a *rávár* ~ *várrá* kapcsán – lényegi kérdés tehát a szemantikai változás. A dolgozatban tárgyalt három lexémát pedig éppen a kialakuló (pragmatikai) funkció kapcsolja össze. A kiindulást tekintve különbségek vannak a forrásszerkezetekben, noha a hallgatóra irányulás közös mozzanatnak tekinthető (a *hadd* esetében is elsődleges, bár később a *járjon* miatt kevésbé nyilvánvaló).

A *ládde* esetében egy nagyon általános fogalmi metafora mentén indul el a változás: látás → megértés. Ez a motiváció többek között az angolban is megfigyelhető, például: *watch out*, vagy *be + ware/wary* ‘figyel, ellenőriz’ → ‘óvakodik’ (Sweetser 1991: 32–34). A *lásd* ~ *lád* felszólító módú forma ekkor az érzékszervi tapasztalat alapján levonható következtetésre utal, a fizikai helyett egyre inkább a gondolati belátásra kezd el vonatkozni, azaz a rámutatás, figyelemfelhívás funkcióját kezdi betölteni: ‘lásd’ → ‘értsd meg, vésd eszedbe’ (vö. a *lám* kapcsán: Kelemen 1970: 88; Juhász 1992: 834–835). Ahogy volt szó róla, ez a használat kódexekben, magánlevelekben és a bozsorkányperek tanúvallomásaiban is előfordul, az *-e* nélküli változatban is:

(8) „*lád* efféle marha akkoron kedves, mikoron gyermekded”

(1559 Nádasy 54–55: TMK)

(9) „*me gládd* – ugymond – hogy olyat cselekszem veled, hogy örökre megemlékezel róla”

(1584 Komáromy: 56)

A *hagyján* összetételében két hasonló jelentés erősíti egymást az el-, illetőleg megengedés, ráhagyás kifejezését tekintve. A *megy* és a *jár* egyaránt kifejezhet egyfajta belenyugvást ([*ez még*] *elme gy*, *meg járja*, vö. TESz.):

- (10) „no had járjon, nem csinálják meg az én ládámát”
(1584 Komáromy: 47)
- (11) „Ez mjnd *hagiaryon*, ü Bëginj az ü adosagarul meg fizetet, de meg mj adosok uagiunk”
(1589 Telegdi 94: TMK)

A jelentésváltozásban párhuzamnak tekinthető a franciában a *laissez faire*, *laissez passer* ‘menjen a maga útján’, valamint az olaszban a *lascia passare* ‘ne bánd, mit törődsz vele’ (TESz.). Fontos azonban, hogy ez utóbbiak transzparenszek maradtak, s ha lexikalizálódtak is, nem váltak indulatszóvá, mondatszóvá, vagy partikulaszerű elemmé.

A *rávár* attitűdjét tekintve semleges volt a korábbi időszakokban (vö. NySz. ‘expecto adventum = valaminek a bekövetkeztére vár’; SzT. ‘kivár valamit’ – az ÚMTsz. szerint ma is megvan semleges ‘vár valakire’ jelentésben). A *vár* lehetséges jelentései között megtalálható (felszólító módban) a ‘majd megkapod a magadét, majd meglátod, mi történik’ értelmezés (SzT.), melynek alapja a ‘valamire számít, felkészül’ jelentés.

A 16–18. századi tanúvallomások jellegzetessége, hogy sokszor számolnak be a megkérdezettek arról, hogy valamiféle fenyegetés hangzott el a vádlottól, amit aztán valamilyen baj, káreset követett. Az időbeli összefüggésből adódóan oksági kapcsolatot is véltek felfedezni az események között, azaz jelentősége lett a bizonyításban:

- (12) „mondotta a Fatensnek no Szomszéd *varj rá* mert ezt bizony duflával vissza fizetem s akkor ejjel mingyárt meg törtik a boszorkányok egy ökör borját *mellyért a Fatens reá gyanakszik*”
(1734 Bosz. 1: 390)

Éppen ezért gyakran rá is kérdeztek a kihallgatást végző személyek, hogy fenyegetett-e bárkit a boszorkány, s gyakran részletesen le is jegyezték az ilyen kommunikációs helyzeteket, beleértve a felidézett párbeszédet is. A fenyegetések leírásában a *vár* önmagában is gyakran megjelenik, indulatszókkal kombinálva is (*no várjon* vagy *csak várjon*, sőt *hagyján, várj*).

Fontos azonban, hogy míg a *várj(on)* a fenyegetések kontextusán kívül, semleges attitűddel is megjelenik,⁸ addig a *várj rá* ~ *várrá* – bár valamivel ritkább használatú – kizárólag fenyegetéskor fordul elő, arra irányítva a figyelmet, szintén az idő → okság összefüggése mentén:

⁸ Példák az attitűdre nézve semleges használatra: „én bizony valamit gondolok éránta mert már meg köl halnom, ha egy éjczaka nem alhatom, és *várjon* Kend, csak meg ne mongya Kend néki majd teszek egy probát meg töltöm a Puskáimat, és meg ijesztem” (1767, Bosz. 2. 406. sz. TMK); „No *varjon* itt kend, sógor asszony, vagy menyen haza, majd oda megyek” (1755, Bosz 1. 100. sz. TMK).

- (13) „várjon rá a huga szülésére, mert [...] idővel is megsiratja”
(1715 Komáromy: 265)
- (14) „de varj rea Vajas János, mert harmadnap mulva Isten engem ugj
segéllyen fel sugorodik a lábad” (1716 Bosz. 1: 206)

Ekkor már a 'valaminek a bekövetkeztére számít' jelentés is árnyaltabb, azt implikálva, hogy a várható következmény mindenképpen negatív lesz a befogadóra nézve. Ezzel a meghatározott pragmatikai kontextusban történő használattal s az itt bekövetkező jelentésszűküléssel a *várj rá* ~ *várrá* vélhetően eleget tesz a grammatikalizációt jellemző speciális szemantikai változás kívánalmának.

A *ládde* és a *hagyján* szintén megjelenik hasonló szituációkban, szintén a fenyegetés tényére rámutató, azt nyomatékosító funkcióban. Ilyenkor viszont aktualizálódó, bővülő jelentésről beszélhetünk, hiszen a korábbiaktól eltérő beszélői attitűdöt is közvetítenek.

- (15) „Ládd Laczkó, tíz esztendő múlva is megfizeted ezt”
(1719 MBF. 3: 520)
- (16) „ládde kutya, így cselekszem teveled” (1723 Komáromy: 309)

A *hagyján* esetében külön érdekesség, hogy ebben az esetben csak ideiglenes belenyugvársra utal – ugyanakkor valamiféle későbbi megtorlást is előrevetít:

- (17) „erre felelvén az raboskodo személy *hadgyán* mennyetek ell bizony
tik sem esztek az Vacsorában” (1741 Bosz. 2: 607)
- (18) „ezen Fatenst ugyan a Tej miát megh fenyegette, hogy *hadgyán*,
hadgyán, három esztendő mulván is megh bánod”
(1739 Bosz. 2: 590)

Bár ezek az elemek illokúciós erőt mutatnak, azaz a szándék felismertetését elősegítik, felhívják a figyelmet a beszélő attitűdjére, nem tekinthetők tipikus beszédaktus-jelölőknek. A performatív igék ugyanis meghatározott formában jelennek meg: a megnyilatkozóra vonatkoznak, jellemzően kijelentő módban, s egy időben történik a cselekvés és annak jelzése (*esküszöm*, *ígérem* stb. Tát-
rai 2011: 89–91). A rámutató funkció miatt egy tágabban értelmezett „perfor-
matív jellegű” elemcsoport (vö. Károly 1995: 828–830) részeként értelmez-
hetők.

A beszédaktusok vizsgálatában nehézséget okozhat – a szinkrón adatok esetében is –, hogy a befogadói oldal gyakran nem hozzáférhető, nem derül ki, hogy valójában hatott-e a megnyilatkozás a befogadó szándékaira, vélel-
meire. A tanúvallomás mint szövegtípus nagy előnye, hogy általában kiderül

a pragmatikai azonosítás, ugyanis tanúk reflektálnak arra, hogyan azonosították a boszorkánysággal vádolt személy szándékait, attitűdjét:

(19) „a *leg fenyegetőbb* szót mondott Jóczik Mihály a fatensnek *varj reá úgy mond eb ágyában született mert mig élsz is meg emlegetsz*”

(1716 Bosz. 1: 198)

Bár a *várrá* esetében megfigyelt jelentésszűkülés az igei használatban is fennáll, a kategóriaváltás is megfigyelhető, mondatszóvá válik. A *ládde* és a *hagyján* funkcióváltása korábbról is kimutatható. További kérdés azonban, hogyan helyezkednek el ezek az alakulások, folyamatok grammatikalizáció – lexikalizáció – pragmatikalizáció viszonyában. A grammatikalizációra és a lexikalizációra jellemző változásbeli sajátosságokat, tényezőket Douglas Lightfoot (2012: 444) rendszerezése alapján veszem tekintetbe. Természetesen a két változástípusnak lehetnek közös tényezőik, jegyeik – ezek a vizsgált elemekre is érvényesek: fokozatiság, egyirányúság, szerkezeti fúzió, (fonológiai) összeolvadás, demotiváció, metaforizáció/metonimizáció. Csak a grammatikalizációra tartják jellemzőnek a következőket: dekategoriizáció, jelentésbeli fakulás (bleaching), szubjektifikáció, produktivitás, gyakoriság, tipológiai általánosság. A kategóriát illető változás mindhárom vizsgált elemnél érvényes (noha fokozatiságot mutat, főként a *várrá*, l. 4. rész).

A fogalmi jelentés (*ládde*: érzékszervi tapasztalat; *hagyján*: elengedés/ráhagyás, *rávár*: valaminek a bekövetkeztére számít) fakulásával párhuzamosan felvesznek pragmatikai, procedurális jelentéseket (rámutatás, figyelemfelhívás, valamint a beszélő fenyegető attitűdjére utalás). A jelentés ilyen változása magában foglalja a szubjektifikációt, hiszen a beszélői attitűd is részévé válik az elem jelentésének. Noha tipológiai általánosságot az eddigi adatok alapján nem feltételezhetünk, mindhárom vizsgált kifejezést illetően mutatkoznak angol, illetőleg francia és olasz párhuzamok (ha nem is feleltethetők meg egymásnak teljesen).

Problemátikus azonban a produktivitás és a gyakoriság kérdésköre. Ahogy arról a bevezetésben szó volt, a vizsgált három elemen kívül nem jellemző a korszakban, hogy igés szerkezet váljon indulatszóvá vagy partikulává hasonló tartalmak kifejezésére. A gyakoriságot tekintve nem egyértelmű, hogy a típus- vagy a példánygyakoriság lenne ebben az esetben elvárható. További szempont, hogy a tényleges gyakoriság mellett számításba kell venni a lehetőségességet, azaz hogy milyen valószínűséggel jelenik meg az adott elem vagy szerkezet az adott kontextusban. A változás terjedésére irányuló kutatások egy részében (elsősorban a változószabály-elemzést alkalmazva) az összes olyan potenciális kontextust figyelembe kell venni, ahol egy adott szer-

kezet előfordulhatna, akkor is, ha ténylegesen nem fordult elő, ez mutat ugyanis rá a választást esetlegesen irányító tényezőkre (vö. Romaine 1982/2009: 185–188; Rinke–Elsig 2010: 2557–2568). A grammatikai elemek esetében a kötelezővé válás elvárható, ez azonban nem minden grammatikalizációnál figyelhető meg (például a kötőszók egy részére is igaz a kihagyhatóság; Dér 2008a: 114). Történeti adatokról lévén szó, a feltárás gyakorlati korlátairól is szót kell ejteni: a meglévő források bizonyos esetekben csak korlátozottan árulkodnak arról, mennyire is volt jellemző az adott kifejezés használata a korszakban, illetőleg mely regiszterekben jelentkezett – főként olyan kifejezéseknél, amelyeknek ennyire behatárolt a pragmatikai kontextusa (ez általános nehézség a történeti szociolingvisztikai vizsgálatokban, vö. Romaine 1982/2009: 121–124). A *várrá* esetében különösen problematikus, hogy a levelezésekben sem jellemző, ráadásul ebben a használatban – egyelőre – főként a 18. századtól adatosolható.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a grammatikalizációs változás jellegét érintő kritériumoknak – a kategória és a jelentés tekintetében – a vizsgált elemek is megfelelnek, noha a gyakoriság és a produktivitás a meglévő adatok alapján közel sem egyértelmű. Kérdés azonban az is, hogy az inkább pragmatikaivá váló szerkezetekre is szükségszerű-e érvényesíteni ezeket a kritériumokat.

A tágabban értelmezett grammatikalizációs meghatározásoknak része a pragmatikalizáció is, tipikusan a diskurzusjelölők kialakulására vonatkoztatva (Dér 2008a: 110). Ahogy arról szó volt, a diskurzusjelölők elsősorban szövegszerű és személyközi jelentéseket hordoznak, üzeneteket vagy témákat kötnek össze – emellett határjelölőként vagy bevezetőként funkcionálnak, a koherenciához járulnak hozzá. A *várrá*, a *ládde* és a *hagyján* esetében a beszélői attitűd megfigyelhető – figyelemirányítás, illetőleg a tanúvallomások alapján gyakran a fenyegetésre való rámutatás –, azonban a témától való eltérésre nem utalnak. Az üzenetek összekötése sem mindig mutatható ki a kontextusból, olykor inkább az adott diskurzust megelőző eseményekre, történésekre reflektálnak (kérdés, hogy az üzenet kategóriája mennyire tágan értelmezhető):

- (20) „mondván, *varj réa Mari meg verted a gyermekemet* de soha nem jártál úgy a mint jársz” (1729 Bosz. 2: 327)

A diskurzusjelölőkre jellemző a poliszémia (vagy más megközelítésben homonímia, Hopper – Traugott 2003: 77–8). A szakirodalom alapvetően magjelentésről beszél, amelyet az adott kontextus dolgoz ki, méghozzá számos lehetséges értelmezés közül (Dér 2008a: 112). A *ládde* és a *hagyján* jelentése

bővül a tanúvallomásokban felidézett beszédhelyzetek alapján. A *várrá* kapcsán azonban a speciális szemantikai változás éppen a jelentésszűkülésben mutatkozott meg, abban, hogy a perszövegek felidézett párbeszédeiben kizárólag fenyegetésre irányítja a figyelmet. Ezt a beszélői attitűdöt időnként önmagában is kifejezhette:

- (21) „erre Másasne így szolla reája s hozzaja: No *várj reá* [idézet vége]
ezen szavaira a Fatens mindgyárt el ijedett” (1754 Bosz. 1: 305)

Vitatott szempont a diskurzusjelölők kapcsán az opcionális: az ilyen elemek hiányában sem lesz agrammatikus a mondat, ugyanakkor a diskurzus értelmezésében, interpretációjában segítik a befogadót, emellett hozzájárulnak a koherenciához (Dér 2008a: 112–113). Az elhagyhatóság felvetése abból adódik, hogy ezek az elemek csak közvetítik-e a viszonyt a megnyilatkozás és a beszédhelyzet között, vagy maguk hozzák létre. A (20) példában az előrevetített negatív következmény még általánosságban sem jelenik meg, s ennek ellenére azonosítható a szándék a hallgató számára (hiszen megjíjed). Amennyiben önmagukban is megnyilatkozásként tudnak működni, úgy feltételezhető, hogy képesek létrehozni ezt a viszonyt. Ugyanakkor ez nemcsak indulatszóként, partikulaként jellemző, hanem szerkezetben (esetünkben igekötős ige-ként) is.

További kérdés a diskurzusjelölők felcserélhetősége: a szakirodalom szerint bár ez nem egyértelmű, nagy valószínűséggel mégsem véletlenszerű az adott elem kiválasztása (Dér 2008a: 112–113). A dolgotban tárgyalt kifejezések ismeretében azonban mégis felvetődik a szinonímia kérdése, hiszen, ahogy a példák is mutatták, nemcsak a *várrá* (és a *várj*), hanem a *ládde* és a *hagyján* is irányíthatja a figyelmet a „boszorkány” fenyegetésére (lásd 14–18). Az alábbi két idézet alapján is megfigyelhető hasonló használat, annyi különbséggel, hogy a *várj rá* változat közvetlenül a hallgatóra irányul (aki a másik részletben nem résztvevője a diskurzusnak):

- (22) a. „varjon Dobrosiné, meg bannya ezt”
b. „no *vaj(!) rea* Dobrosiné meg emlegez engemett”
(1723 Bosz. 1: 217, 218)

A fentiek alapján a három kifejezésre nem egyformán érvényesek a diskurzusjelölő kategóriára megállapított jellemzők. A *várrá* esetében nem teljesül a poliszémia, ugyanakkor létre is tudja hozni azt a viszonyt a beszédhelyzet és a megnyilatkozás között, amelyre máskor a figyelmet irányítja. A *hagyján* ez utóbbira szintén alkalmas. Nehézséget okoz ugyanakkor a besorolásban a korszakra érvényes grammatikai és pragmatikai pótkompetencia hiánya

(Forgács 1993–1994: 19–20) illetőleg az, hogy a vizsgált kifejezések viszonylag korlátozott anyagból hozzáférhetőek (ráadásul nem magától értetődő, hogy a tanúvallomásokban fellelhető előfordulások száma tükrözi a tényleges használati arányokat).

4. Változatok és változások

Az alábbiakban a változás formai sajátosságairól lesz szó, valamint kitekintésként a vizsgált kifejezések későbbi alakulásáról – elszakadva a tanúvallomások szövegtípusától. Ahogy arról korábban szó volt, a fonológiai redukció nem minden esetben függ össze a grammatikalizációval, így nem is tartozik az ezzel kötelezően együtt járó folyamatokhoz. A kategóriaváltás azonban meghatározó jegynek számít a szakirodalom szerint (Dér 2013: 25–27). Már szó esett arról, hogy az egyik esetben az ige + igekötő meghatározott sorrendben összeforr és mondatszóvá válik (*rávár* → *várrá*); máskor ősi mondatszó kapcsolódik az igéhez – esetleg (kérdő)partikula – (*lát* → *ládde*), emellett látunk példát két ige kapcsolatára, noha az első ekkor már módosítószóként grammatikalizálódott (*hagyd* → *hadd* + *járjon* → *hagyján*). A fentebb leírt szemantikai változások szerkezeti szinten is jellemzők, a formai változások pedig nem egyforma módon és mértékben jelentkeznek – a rögzített szövegek alapján legalábbis.

Az írásmód e tekintetben gyengébb érvnek számít, hiszen gyakran konzervatívabb képet mutat, mint a tényleges nyelvhasználat, mindenestre több esetben érzékelteti a transzparenciát (például a *hagyján* esetében, lásd (10–11)).⁹ Erősebb a mondatszerkezeti tényező, a tagmondatérték meghatározása. Ez a szinkrón kutatásokban mondattani tesztekkel azonosítható (az *azt hiszem* ~ *asszem hogy* kötőszós kapcsolódási eseteiről lásd Dér 2013: 22–24), míg történeti anyagon az olyan előfordulásokra érdemes figyelni, ahol az adott elem után valamilyen kötőszó vagy kérdő névmás szerepel (a kései ómagyarban az *íme* és a *lám* esetében mutatkozik meg ilyen kettősség; vö. Juhász 1992: 834–835).

A *ládde* előfordul *hogy* kötőszós tagmondat-kapcsolódással (lásd (2)-es példa), illetőleg megfigyelhető igekötős változatban is, ami a szerkezeti jelleget támogatja:

(23) „*meg lad* am anyi könyvekkel meg siratod ezen cselekedetedett”
(1715 Bosz. 1: 95)

⁹ Emellett a szövegek közlés sajátosságai miatt sem egyértelmű, hogy az írott alak mennyire reális, hiszen például Komáromy Andor kiadásában a *várrá* következetesen külön íródik, a módjel mindig megjelenik, a *rá* alakja pedig gyakran *reá* – míg Schram közlésében ennél jóval nagyobb változatosságot tapasztalunk mind a hangjelölés, mind az egybe- és különírást tekintve.

A *hagyján* a tagmondat, megnyilatkozás végén jellemző, a *de* kötőszó általában megelőzi, ellentétes mellérendelő viszonyt jelölve, illetőleg egy másik kapcsolódási mód is jellemző, a *mert* kötőszóval:

(24) „el fogták nigy pénzemet, és tizenhatod rész gabonámat, *de hagyán*”
(1741 Bosz. 2: 137)

(25) Kurtane aszt mondotta; *hagyáron*: mert sirattya már egy de ha élek
megh töbís megh sirattya” (1753 Bosz. 2: 409)

A *várrá* kapcsán már volt arról szó, hogy önmagában is létrehozza a pragmatikai jelentést, viszonyulást, ekkor szerkezetileg is teljesnek számít, lássunk még egy ilyen példát:

(26) „No, *várj reá*. [idézet vége] Megfenyegették és úgy elmentek.”
(1741 Sugár: 154)

Amennyiben a negatív következményekre is utalnak a fenyegetésben, jellemző a *mert* kötőszós kapcsolódás is. Az írott alak itt már mondatszói értelmezést sugall:

(27) „*varra* száraz kutya mert meg lakolsz” (1759 Bosz. 3: 330);

Megfigyelhető továbbá, hogy az elem különböző szórendi helyeken is megjelenhet, elmozoghat a mondatban. Az alábbi példák ugyanannak a kihallgatásnak két beszámolójából származnak, a két tanú valamelyest eltérően idézi a boszorkánysággal vádolt személyt:

(28) a. „*Várj reá* Pap Márton, a te szeled ez”
b. „Pap Márton, *várj rá*, mind a te dolgod ez”
(1724 Komáromy: 349)

A kategóriaváltási folyamat részeként fontos megemlíteni, hogy – a mai kompetenciából az azonosítást segítő – igei paradigma más részei is megmutatkoznak, a közvetlenül a hallgatóra irányulástól eltérő szám- és személyhasználat is jelen van:

(29) „*várjon rá* csak, előtte lesz, eleget nyargalóczhatik még”
(1676 MBF. 1: 227)

(30) „megfenyegette a fatenst: *várjatok rá* kutyák”
(1723 Komáromy: 313)

(31) „*várjanak reá*, megboszoszantották, keserü lesz”
(1718 MBF. 1: 369)

A másik két elemnél nem találkozunk hasonló változatossággal a paradigmát illetően, a *lám* fenyegetéskor nem jellemző, a *hadd+járjon* szintén ebben a szerkezetben rögzült.¹⁰

A korszaktól és a szövegtípustól elszakadva a *ládde*, *hagyján* és *várrá* alakulástörténete különvált. A Történeti és a Nemzeti Szövegtár alapján a *ládde* típusú alakokban visszaszorult a fenyegetés jelölése, elsődleges az általános rámutatás, figyelemfelhívás, semleges beszélői attitűddel. A használatát tekintve nyelvjárási (hasonlóan a *nédd*-hez és változataihoz), de a szépirodalomban is kedvelt (MNSz). A *hagyján* ráhagyó, megengedő jelentéstartalmával továbbra is használatos.

A vizsgált elemek első bemutatásakor jeleztem, hogy a *várrá* a 18. század második felében az iskoladramákban is megjelenik.¹¹ Néhány szépirodalmi adat alapján ez a mondatszói használat a 19. században még ismert (bár ebben a regiszterben ritkának tűnik):

(32) „*vár'rá* meg töröm e' pusztá kézzel minden csontodat”
(1821 Vörösmarty MTSzt.)

Ebből az időszakból azonban nem maradtak fenn olyan szövegtípusok, amelyek összemérhetőek lennének a 16–18. századi tanúvallomásokkal abban a tekintetben, ahogy azok a tényleges mindennapi nyelvhasználatot felidéztek. A tájszavak gyűjteményeiben ugyanakkor találunk olyan adatokat mint: „No *vára* te, majd adok, csak kezem közé kerülj!” (Szikszó vidéke, MTSz.). Ez a részlet azonban a *vár* címszó alatt jelenik meg a szótárban, nem a *rávár* adatként. Egy másik gyűjtésben idézik a következőt: „*vára*: várj! Fenyegetőzve mondják: No, *vaara*!” (Rozsnyó vidékéről, Nyr. 1879: 565). Ezek az idézetek azt mutatják, hogy a pragmatikai funkció világos, a szerkezeti felépítés azonban már nem transzparens, az igekötő nem ismerhető fel (legalábbis a szótáríró, illetőleg az adatot rögzítő személy számára). Az azonosítást talán az is megnehezíthette – egyúttal a visszaszorulást elősegítve –, hogy a „mi vár rá” típusú fordulatokban a *rá* névmás, és nem igekötő, jellemzően személyre mutat, nem időre vagy következményre.

¹⁰ Bár a *hadd* mint ráhagyást, elengedést kifejező elem előfordult igekötősen is: „Mond Sós né *hadd el* csak, bizony megbánod” (1584 Komáromy: 40).

¹¹ A tanúvallomások szövegtípusán kívül funkciómegoszlás tapasztalható, az iskoladramákban is többnyire fenyegetést jelöl „Aha, te bibitz lábu, dőlfős tzikos, *vár reá*, maid megforgatlak” (1775). Ugyanakkor ritkábban előfordul a semleges ‘kivár’ jelentés is: „de *várrá*, *hadd* részegedgyem meg én-is” (1789). Ebben az esetben viszont irodalmi a regiszter, azzal együtt, hogy szintén az élőbeszédet kívánják felidézni.

Összegzés

A dolgozatban speciális jelentésbeli változásokat és kategóriabeli változásokat mutattam be igés/predikatív szerkezeteken (*lát + e, hadd + járjon, rávár*), elsősorban 16–18. századi adatok alapján. Összességében elmondható, hogy ez a jelenség kezelhető tágan értelmezett grammatikalizációs változásként, ha nem tipikus változási sort jár is be. Az elemek együttes vizsgálata kimutatta, hogy vannak közös pontok a szerkezeti kiindulásban (igék, a felszólító mód, a befogadóra irányulás). A fentiekben tárgyalt változási folyamatokra más nyelvekben is találunk példát, elsősorban a percepciót kifejező igék esetében. A párhuzamnak tekinthető angol, francia, olasz kifejezések frázisszintűek, de legalábbis transzparensnek maradnak, míg a magyarban a kategóriaváltással együtt jár a transzparencia feloldódása.

A szemantikai változás feltárásában nagy szerepe volt annak a pragmatikai beágyazottnak, amely a tanúvallomások szövegtípusából adódott: a *várrá* fenyegetést közvetítő használatban erre a szövegcsoportha jellemző. A *ládde* és *hagyján* pedig ugyanebben a kontextusban gazdagodott ezzel a pragmatikai funkcióval, melynek azonosítását a forrás lehetővé is tette. Ez azonban felveti azt a kérdést, hogy a diskurzusjelölőknek (vagy attitűdjelölőknek, illetőleg „performatív jellegű”-nek) tekinthető elemek között fennállhat-e szinonímia.

Problematisz maradt azonban a változás terjedésének (és visszaszorulásának) megállapítása, ahogy annak azonosítása is, kik lehettek a változás innovátorai – hiszen a fenyegetés jelölőinek használata nem kötődött kizárólagosan a boszorkánysággal vádolt személyekhez. Általánosabb oka ennek az, hogy a pragmatikai funkciók jelzése nem olyan szabályosságok mentén alakul, mint a grammatikai elemek esetében, így a potenciális gyakoriság és a változás területi-társadalmi dimenzióinak részletesebb meghatározására a dolgozat az adatolás korlátai miatt sem vállalkozhat.

Hivatkozások

- Balázs Judit 1995. A mondat szerkezete. Tagmondatértékű módosítószók. In: Benkő Loránd (főszerk.), Rácz Endre (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 75–80.
- Benkő Loránd 1988. A nyelvi változások mibenléte és jellegzetességei. *Magyar Nyelvőr* 112: 385–397.
- Bosz. 1–3. = *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768 I–III*. Közreadja: Schram Ferenc; Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970/1983.

- Dér Csilla Ilona 2008a. Grammatikalizáció. Budapest, Akadémiai Kiadó. (NyttudÉrt. 158.)
- Dér Csilla Ilona 2008b. A határozó(szó)i (alaptagú) szerkezeteket érintő grammatikalizációs változások a középmagyar korban. In: Haader Lea–Horváth László (szerk.) *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 20–37.
- Dér Csilla Ilona 2013. Mi számít grammatikalizációnak? Kísérlet a fogalom újradefiniálására. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. Szeged, SzTE, 2013, 17–28.
- Diewald, Gabriele 2012. Grammaticalization and pragmaticalization. In: *OHG* 450–462.
- Doty, Kathleen L. – Hiltunen, Risto 2009. Formulaic discourse and speech acts in the witchcraft trial records of Salem, 1692. *Journal of Pragmatics* 41: 458–469. (2016.02.03.) <http://tranb300.ulb.ac.be/2012-2013/groupe152/archive/files/61970a8843485d14ecc8ea3a206208ef.pdf>
- Dömötör Adrienne 2014. Az ó- és középmagyar kori magánéleti nyelvhasználat morfológiaiilag elemzett adatbázisa. In: Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.) *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. Budapest – Kolozsvár, 2014, 11–21.
- Forgács Tamás 1993–1994. Zárt korpuszok és pótkompetencia *Néprajz és Nyelvtudomány* 35: 17–23.
- Grund, Peter 2007. From Tongue to Text: The Transmission of the Salem Witchcraft Examination Records. *American Speech* 82: 119–150. https://kuscholarworks.ku.edu/bitstream/handle/1808/13517/Grund_Peter_From_tongue_to_text.pdf?sequence=1
- Hajdu Lajos 1985. *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*. Budapest.
- Henry, Alison 2002. Variation and Syntactic Theory. In: Chambers, Jack K. – Trudgill, Peter – Schilling-Estes, Natalie (eds.) *The Handbook of Language Variation and Change*. Malden–Oxford–Carlton. Blackwell Publishers Ltd., 267–282.
- Herman József 2001. A történeti nyelvészettől a nyelvi változások elmélete felé: problémavázlatok. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.) *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Budapest, Osiris Kiadó, 389–407.
- Hopper, Paul – Traugott, Elisabeth Closs 2003. *Grammaticalization*. Second Edition. Cambridge, Cambridge University Press.
- Horváth László 2001. A felszólító módú igealakok kettősségek történetéhez. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan*. Szeged, SzTE, 55–65.
- Juhász Dezső 1992. A módosítószók. In: Benkő Loránd (főszerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 815–838.

- Juhász Dezső 2002. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományselejteti kérdések. In: Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János (szerk.) *Hungarológia és dimenziális nyelvselejtélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Debrecen–Jyváskylá, 165–173.
- Katona Géza 1977. *Bizonyítási eszköök a XVIII–XIX. században: A kriminalisztika magyarországi előzményei*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Károly Sándor 1980. Hozzászólás a „Történeti nyelvtanításunk helyzete és feladatai” c. előadáshoz. In: Imre Samu – Szatmári István – Szűts László (szerk.) *A magyar nyelv grammatikája*. Budapest, Akadémiai Kiadó, (NyttudÉrt. 104.) 41–53.
- Károly Sándor 1995. Szöveggrammatika. Az idézés módjai. In: Benkó Loránd (főszerk.), Rácz Endre (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 824–834.
- Kelemen József 1970. *A mondatszök a magyar nyelvben*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Komáromy = *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Közreadja: Komáromy Andor. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1910.
- Lightfoot, Douglas 2012. Grammaticalization and lexicalization. In: *OHG* 438–450.
- D. Máta Mária 2003. Szöfajttörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 632–663.
- MBF. 1–4. = A magyarországi boszorkányság forrásai I–II. Szerk., Bessenyei József; III. Szerk., Kiss András – Pál-Antal Sándor. Budapest, Balassi Kiadó, 1997–2005.
- MTsz. = Szinnyei József, *Magyar tájszötár 1–2*. Budapest, Hornyánszky, 1893–1901.
- MTSzt. = Magyar Történeti Szövegtár <http://www.nyttud.hu/hhc/pat3h.html>
- Nicolle, Steve 2012. Pragmatic aspects of grammaticalization. In: *OHG* 402–412.
- OHG = Heine, Bernd – Narrog, Heiko 2012. *The Oxford Handbook of Grammaticalization*. Oxford University Press. (www.oxfordhandbooks.com 2015.09.25.)
- Onodera, Noriko O. 2012. The grammaticalization of discourse markers. In: *OHG* 614–625.
- Piarista iskoladrámák = *Piarista iskoladrámák*. Sajtó alá rendezte: Demeter Júlia – Kilián István – Kiss Katalin – Pintér Márta Zsuzsanna. Budapest, Akadémiai Kiadó – Argumentum Kiadó, 2002.
- Poplack, Shana 2012. Grammaticalization and linguistic Variation. In: *OHG* 209–224.
- Pusztai Ferenc 1999. Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani Értésítő* 21: 380–386.
- Ramat, Paolo 2012. Adverbial grammaticalization. In: *OHG* 502–511.
- Rinke, Esther –Elsig, Martin 2010. Quantitative evidence and diachronic syntax. *Lingua* 120: 2557–2568.
- Romaine, Suzanne 1982./2009. *Socio-historical linguistics: its status and methodology*. Cambridge University Press, Cambridge–New York.
- Sugár = Sugár István 1987. *Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső Szolnok vármegyékben*. Budapest, MTA.

- Sweetser, Eve 1991. *From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge University Press, 23–48.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár 1–[14]*. Főszerk., Szabó T. Attila et al. [1–4.] Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, [5–8] Budapest, [9–], Akadémiai Kiadó, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár] 1975–[2009].
- Szücs Márta 2010. A *hadd* problémaköre. In: Gécseg Zsuzsanna (szerk.) *Lingdok 9. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*, Szeged, SzTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, 193–214. http://nydi.szte.hu/LingDok_kotetekregi_files/lingdok9.pdf
- Tájszók. *Magyar Nyelvőr* 1879: 565–6.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Főszerk., Benkő Loránd. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TMK = Történeti Magánéleti Korpusz <http://tmk.nytud.hu/>
- Traugott, Elizabeth Closs 2012. Grammaticalization and mechanisms of change. In: *OHG* 19–30.
- ÚMTsz. = Új magyar tájszótár 1–5. B. Lőrinczy Éva (főszerk.). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.
- Varga Mónika 2014. „Várrá, mert megbánod” – A funkcióváltás útjairól boszorkányperekben. In: Korompay Klára – Stemler Ágnes – Terbe Erika – C. Vladár Zsuzsa. (szerk.) *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet II.* (Tanulmánykötet). Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2014, 101–119.